ВЛАДИМИР ВАЗОВ

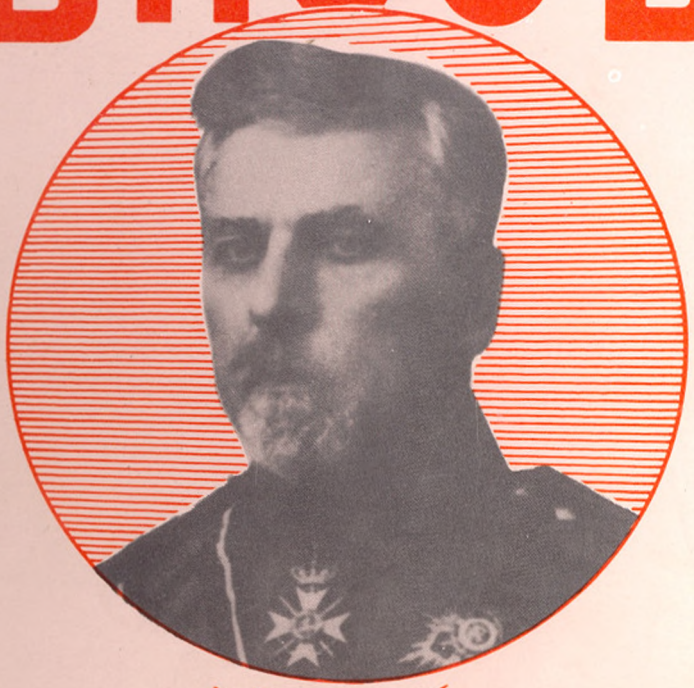

ЖИВОТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ

ГЕНЕРАЛ ВЛАДИМИР ВАЗОВ И НЕГОВИТЕ „ЖИВОТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ"

Много видни чеда на нацията ни се раждат, израстват и възпитават в семейството на сопотския търговец Минчо Вазов и на коравата му съпруга Съба Хаджиниколова—Вазова: Иван, Никола, Киро, Ана, Георги, Михаил, Вълко, Владимир, Петърчо (умира през 1871 г. като малко дете при нещастен случай), Борис. . .

Владимир Вазов е роден на 14 май 1868 г. Той израства в патриархалното семейство, чиято атмосфера е описана и от Иван Вазов, и в научни изследвания.[1] През паметната 1876 г. Сопот не въстава.[2] Причините са различни, но безспорен е фактът, че при разгрома на въстанието дори и „мирният" Сопот не е пощаден от турските зверства и изстъпления. Осемгодишният Владимир е свидетел как башибозушка орда обезглавява няколкото въстаници, укриващи се на тавана на училището. За назидание главите им са набучени на колове. . .[3] И това става в последната четвърт на деветнадесетия век, когато художници, композитори и писатели създадоха величави и непреходни творби на човешката цивилизация. Година и нещо по-късно нови ужасяващи картини се запечатват в съзнанието на детето. В разгара на Руско-турската война (през юли 1877 г.) чудният подбалкански градец е изгорен до основи, а маститият търговец Минчо Вазов е заклан от турците.

Съба Вазова и малкият Владимир с много трудности успяват да се доберат до Пловдив. В южнобългарската столица спасилите се от турските безчинства са постоянно обект на внимание и любопитство от страна на чуждестранните консули и затова турската власт ги премества в Араповския манастир „Св. Неделя" край Станимака (дн. Асеновград). В спомените си по-късно Владимир Вазов пише: „Тук дочакахме радостния ден,

[1] Вж. Спомени на Съба Вазова. — В: Иван Вазов. Живот и творчество. С., 1920.

[2] Вж. П а в л о в с к а, Ц. Възрожденският Сопот. Пловдив, 1987, с. 285 и сл.

[3] Вж. М и т е в, Т. Генерал Георги Вазов. С., 1983, с. 25.

когато войските на генерал Гурко превзеха Пловдив, а турците избягаха към Родопите. Турците са вече далеко, но страшна омраза към тях завинаги изпълни душата ми."[1] Това не се нуждае от анализи и оценки — зрелият Вазов сам изразява бушуващите в душата му чувства. И може би още в тези ранни детски години трябва да се търси зародишът на патриотичните подбуди, които по-късно тласкат младежа към военното поприще — безспорно най-патриотичната професия в първите десетилетия на следосвобожденска България.

През 1881 г. Съба Вазова и децата ѝ отиват в Стара Загора, където Киро Вазов е вече практикуващ лекар. Три години по-късно — ново местене, този път в Пловдив при най-големия — Иван Вазов. Тъкмо когато Владимир постъпва в шести клас на Пловдивската гимназия, обявява се Съединението, а скоро след това започва и Сръбско-българската война. Наборната комисия отклонява желанието на гимназиста да бъде записан доброволец. Той обаче тръгва на запад към фронта с намерение да последва брат си Георги, който с оръжие защитава обединеното Княжество. А и най-големият — Иван — вече е бил при Сливница и Драгоман. Владимир успява да се добере пеш до Цариброд, но тогава е сключено примирието и той се прибира в Пловдив.

След като завършва шести гимназиален клас, през 1886 г. Владимир Вазов кандидатства във Военното училище в София. От 1888 г. подпоручик Вазов е разпределен в 5-и артилерийски полк в Шумен. С основание може да се твърди, че младият офицер има късмет, защото негов батареен командир е опитният Панталей Ценов (по-късно генерал и прославен военачалник през войните). По думите на самия Вазов той е „образцов началник и пример за подражание"[2]. Но стриктното изпълнение на служебните ангажименти и офицерското всекидневие не са всичко в живота на подпоручика. Той проявява особени интереси в областта на артилерийското дело, учи, чете, самообразова се. И затова, независимо че е брат на бунтаря детронатор и емигрант в Русия Георги Вазов, през 1893 г. е включен в специалната комисия с председател Калин Найденов (през Първата световна война е министър на войната) за приемане на артилерийска материална част. След завръщането си поручик Вазов е вече командир на батарея в полка, а от 1896 г. като капитан е преместен в 4-и артилерийски полк в София.

През 1902—1903 г. той е в Стрелковата артилерийска школа

[1] В а з о в а, В. Иван Вазов и неговите близки. Спомени. С., 1981, с. 41.
[2] Музей „Иван Вазов". Инв. № 1472, л. 1 (Спомени на Д. Азманов).

в Царское село в Русия. След тази квалификация през 1904 г. майор Вазов е включен в комисията за избор на нов тип скорострелно оръдие, което да се въведе на въоръжение в нашата артилерия. Това е твърде необходимо, защото от началото на същата година са сформирани три нови артилерийски полка, които се нуждаят от въоръжение.[1] След като преценява най-добрите германски и френски оръдия, комисията се спира на френското „Шнайдер". Още през същата година започва внос на такива оръдия и превъоръжаване на българската артилерия със 7,5-см скорострелни полски оръдия, а също и със 7,5-см планински оръдия „Круп" и 7,5-см „Шнайдер".[2] Скорострелността им е от 18 до 40 пъти по-висока от тази на нескорострелните оръдия. Заедно с тях са доставени и 30 броя 15-см гаубици за крепостните батальони.[3]

Новата материална част изисква и нови знания и практически умения за работа с нея. Заедно с група артилерийски офицери майор Вазов е изпратен във Франция на курс. След връщането му е назначен за командир на артилерийското отделение в Стара Загора. По-младият от него офицер Димитър Азманов (проявил се по-късно през войните от 1912—1913 и 1915—1918 г.) пише: „Той беше натоварен да обучава всички офицери от полка с устройството на новите оръдия и на стрелбата с тях. . . С рядък такт, с голямо знание и авторитет Вазов ръководеше тези занятия и аз съм запазил от онова време спомен за него като изключителен началник и педагог."[4] Но на военното ръководство на страната става ясно, че обучението по частите е недостатъчно за усъвършенстване на уменията и навиците за работа с новите оръдия. Затова на 17 февруари 1906 г. със заповед на военния министър генерал Михаил Савов към Военното министерство се открива специална Артилерийска школа. Задачата ѝ е да извършва преподготовка на полковите командири, началниците на артилерийски отделения и батарейните командири от полската и планинската артилерия с оглед всички те да се запознаят „с основите, върху които са се развили новите правила за стрелбата и новите идеи за употребата на артилерията в бой", и да им се дадат „упътвания за еднообразното разбиране, тълкуване и прилагане на новите ръководства" (устави, наставле-

[1] Вж. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984, с. 360—361.

[2] Вж. История на българската артилерия. С., 1977, с. 83.

[3] Вж. Българската армия 1878—1919. С., 1988, с. 195; История на българската артилерия, с. 83.

[4] Музей „Иван Вазов". Инв. № 1472, л. 4.

ния и инструкции).[1] Именно подполковник Владимир Вазов е определен за помощник-началник на Артилерийската школа. След 1906 г. той е назначен и за началник на Строево-домакинското отделение към Артилерийската инспекция. Освен с практическа административна и преподавателска артилерийска дейност след 1903 г. Вазов се занимава и с разработването на устави, наставления и инструкции, отнасящи се до артилерията, дори и на Наставление за ездата в артилерията (1909 г.).[2] Той се изявява като един от нашите най-добри артилерийски офицери и има реални заслуги за развитието и постиженията на българската артилерия.

Цялостният живот на българското общество през онези десетилетия има една велика цел — освобождението на останалите под робство българи и обединението им в границите на отечеството. За постигането ѝ като особено важна се очертава ролята на армията и на българското офицерство при подготовката за война. А войната е единственият възможен път, защото опитът показва, че само с революционни действия поробените българи не са в състояние да се освободят. И този съдбовен миг настъпва — започва Балканската война.

С Указ № 5 от 17 септември 1912 г. цар Фердинанд обявява обща мобилизация.[3] Тя заварва Владимир Вазов на длъжността командир на 4-и скорострелен артилерийски полк в 1-ва софийска дивизия. Непосредствено преди започването на бойните действия той записва в дневника си: „За тая война сме се готвили. Сега трябва да покажем какво знаем и какво можем."[4]

Съгласно наставление на Щаба на армията (началник на Щаба на армията е генерал Иван Фичев) до командването на 1-ва софийска дивизия (началник на дивизията е генерал-лейтенант Васил Кутинчев) 4-и полк се превозва с влакови композиции от София до Търново Сеймен (дн. Симеоновград) от осмия до деветия ден след мобилизацията според Оперативен план А-бис.[5] Съсредоточаването на полка се извършва според плана. Започват и бойните действия.

---

[1] Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984, с. 381.

[2] Вж. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2, с. 420, 421; Инструкция за употреблението в боя на полската скорострелна артилерия. С., 1905; Наставление за стрелбата в полската и планинска скорострелна артилерия. С., 1908; История на българската артилерия, с. 91—96; В а з о в а, В. Иван Вазов и неговите близки, с. 95; Устав за строевата служба. С., 1908; и др.

[3] Държавен вестник, № 210, 17 септ. 1912.

[4] Музей „Иван Вазов". Инв. № 1472, л. 5.

[5] Вж. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2, с. 468—472.

На 5 октомври с манифест на цар Фердинанд България обявява война на Турция.[1] В този момент под командването на подполковник Вазов са 21 офицери и 1168 подофицери и войници.[2]

Още на 9 октомври в района на с. Гечкенли се провежда неравен срещен бой между части от 1-ва и 4-а пехотна дивизия и първоешелонните дивизии на три турски корпуса. Съотношението е 2,5 : 1 в турска полза. Но по-важни се оказват устремът и майсторството. Особено добре действа 4-и артилерийски скорострелен полк. Батареите на капитаните Андреев, Векилски, Додов и поручик Братанов подпомагат така активно 1-ва пехотна бригада, че обръщат в бягство една конна и две пехотни дивизии.[3] Неоспорим е приносът на командира на полка Вазов, тъй като именно той ръководи действията на батареите.

Поражението на турската Източна армия в Лозенградската операция прераства в паническо бягство. Цяла седмица й трябва, за да се окопити на новите позиции.

Второто успешно участие на командира на 4-и скорострелен полк е при боевете за овладяване на Люлебургаз. На 17 и 18 октомври 1-ва дивизия нанася поражение на турските войски. Особено ефикасно действа артилерията, която методично поддържа атаката на пехотата и в същото време ликвидира всеки опит на противника за контраатака или за точна артилерийска стрелба.[4] Но в тези действия командирът на артилерията се проявява не само като технически подготвен, а и като смел военачалник — със сабя в ръка повежда войниците в атака в решителния миг.

Настъпва критичният момент на войната — щурмът на силно укрепената Чаталджанска позиция. С Директива № 18 Главното командване регламентира използването на цялата артилерия на 1-ва и 3-а армия срещу турската укрепена система.[5] На 4 и 5 ноември по заповед на Владимир Вазов действията на всички батареи (6 скорострелни и 6 нескорострелни) са съсредоточени за масиран огън, благодарение на което напредването на дивизията е съпроводено с по-малко жертви. Атаките на нашите армии са неуспешни, но причините за това в никакъв случай не бива да се търсят в артилерията. Красноречиви са оценките (при това на чужди военни специалисти) за българските артилеристи по време на войната. „На първо място сред Бал-

[1] Вж. Държавен вестник, № 225, окт. 1912.
[2] Вж. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2, с. 492.
[3] Вж. История на българската артилерия, с. 108.
[4] Пак там, с. 138—140.
[5] Вж. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2, с. 517.

канския съюз трябва да се постави българската армия, представляваща страшна сила не само по численост, но и по забележителния си воински дух, прекрасна бойна подготовка и умело ръководство. . . Сред въобще прекрасно знаещите своето дело офицери се очертаваха артилеристите, които със своето трудолюбие поставиха българската артилерия на едно от първите места в Европа"[1] — пише известният Мамонтов. А английски военен кореспондент посочва: „С една ловкост, която учудва всички, българската артилерия взема надмощие."[2]

През Междусъюзническата война 1-ва софийска дивизия е в 3-а армия под командването на генерал-лейтенант Рачо Петров.[3] В състава на дивизията 4-и скорострелен артилерийски полк под умелото ръководство на командира си действа успешно в боевете между Цариброд и Пирот, при Бубляк, Дренова глава, Градоман.

Междусъюзническата война завършва с политически погром на България, идва първата национална катастрофа. Като че ли рухват идеалите, за които загиваха смелите революционери на ВМРО, за които мръзнеха и гинеха бащи и синове по фронтовете на балканските войни. И когато през 1914 г. започва Първата световна война, българското държавно ръководство не бърза да се включи в нея и поддържа неутралитет. Но през късното лято на 1915 г. се очертават предпочитанията на царя и правителството на д-р Васил Радославов за участие на страната на Централните сили. Много хора са против съюза с Германия, но още повече са против войната с Русия. Израз на тези чувства е призивът на петдесет видни български граждани срещу решението на правителството да присъедини страната към Централните сили.[4] На първо място сред подписалите е Иван Вазов, по-долу е името и на прославения пълководец, бил доскоро и военен министър, генерал Георги Вазов. Генералът преди това неведнъж е изразявал убеждението, че трябва да се спазва пълен неутралитет.[5] Можем да си представим бушуващите в душата на подполковник Вазов чувства, но той е военен човек

[1] Мамонтов, Н. С болгарскими войсками от Балкан до Чаталджи (Записки военного корреспондента). М., 1913, с. 9—32.

[2] Цит. по: Балканската война 1912—1913 г. С., 1961, с. 244.

[3] Вж. Бойно разписание на Действащата армия към 20 юни 1913 г. вечерта. — В: Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2, с. 669; Вж. История на българската артилерия, с. 191.

[4] Вж. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3. С., 1986, с. 41—43.

[5] Вж. Поведението на България. — Мир, № 4423, 6 дек. 1914; Новата опасност. — Мир, № 4541, 15 апр. 1915.

и не ги изразява публично. Затова пък записва в дневника си: „Жребият е хвърлен. Няма повече време за разсъждаване. Изпитвам неприятно чувство, че тръгваме с Германия, но дълг свещен на всеки български офицер е сега да даде живота си за успеха на българското оръжие.“[1]

През август 1915 г. подполковник Вазов е командир на артилерийската бригада на 5-а дунавска дивизия в състава на 3-а армия. Под негово командване са 15 батареи.[2] На 10 септември 1915 г. с царски указ е обявена обща мобилизация на въоръжените сили.[3]

След започването на бойните действия дивизията действа в състава на 2-ра армия срещу сърбите, като особено тежки са боевете при Гниляне. През ноември тя е прехвърлена на юг за изтласкване на съглашенските войски. На 21 ноември командващият 2-ра армия генерал-лейтенант Георги Тодоров заповядва общо настъпление, като 5-а дивизия действа по десния бряг на р. Вардар през Демиркапия.[4] Напредването се затруднява особено много от липсата на пътища. Но въпреки всичко трябва да се изтъкнат успешните действия на артилерийските части. Дори противникът признава това. Група съглашенски кореспонденти посещават районите на бойните действия. След това в дописките си до своите вестници те посочват мнението на френските офицери — командири на бойни части, че „българите били отлични артилеристи и високо почтени противници“, които етично съблюдават законите на войната.[5] Но на 28 ноември подполковник Вазов е тежко ранен и излиза от строя за няколко месеца.

След като е повишен в звание полковник, през март 1916 г. Вазов е назначен за командир на 1-ва пехотна бригада от 5-а дунавска дивизия. Дивизията заема позиции от р. Вардар на запад до с. Конско. На 13 октомври 1916 г. по споразумение между германското и българското командване 1-ва българска и 11-а германска армия са обединени под командването на германския генерал Фон Белов.[6] Това никак не се харесва на нашето патриотично офицерство. Полковник Вазов също многократно изразява загриженост та и дори недоволството си от отношението на германското командване към българската армия и офицер-

[1] Музей „Иван Вазов“. Инв. № 1472, л. 7.
[2] Вж. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3, с. 51.
[3] Вж. Държавен вестник, № 205, 10 септ. 1915.
[4] Вж. Христов, А. Исторически преглед на Общоевропейската война и участието на България в нея. С., 1925, с. 219.
[5] Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3, с. 95.
[6] Пак там, с. 140.

ството. Но дисциплината е над всичко, а в случая нашите офицери разумно се подчиняват и на изискванията на коалиционната война. И затова бригадата (5-и и 49-и пехотен полк) под командването на Вазов успява със спокойствие и самообладание да устоява на атаките на съглашенските войски през есента на 1916 г.

От 1 март 1917 г. полковник Вазов е назначен за началник на 9-а пехотна плевенска дивизия. Тя е в състава на 1-ва армия с командващ генерал-лейтенант Димитър Гешов. Още от 1916 г. 9-а дивизия заема участъка от р. Вардар на изток до Дойранското езеро. Много е направено за отбраната от предишния началник на дивизията (генерал Стефан Нерезов). Но особено се активизира укрепването ѝ след назначаването на Владимир Вазов. Първата му работа е да обходи и да огледа до най-големи подробности позицията. Фактически под негово ръководство започва създаването на дълбокоешелониран район (зона) на отбраната. Както свидетелства по-сетне един от подчинените му офицери, „позицията при Дойран се състои от цял лабиринт от окопи в няколко паралелни линии, пресечени в някои участъци с напречни окопи и всички съединени с отделни ходове за съобщение. Като неразделна част от позицията са построени солидни бетонирани наблюдателни пунктове, жилищни помещения, куполи за картечници, оръдия, прожектори, гнезда за гранатохвъргачки, минохвъргачки, огнепръскачки и пр., и пр. . . . И дене, и нощe, и в делник, и в празник, и в студ, и в горещина, и в затишие, и под вражеския огън — с една неподражаема упоритост се браздеше, дълбаеше, градеше.“[1] Това голямо значение, което Владимир Вазов придава на инженерно-фортификационното оборудване, се дължи както на собствените му знания и опит, така и на влиянието на генерал Георги Вазов, който като висококвалифициран офицер от инженерните войски смята фортификацията за изключително важна.

И затова, когато само за 4 дни — от 22 до 26 април 1917 г. — 86 тежки и 74 полеви оръдия изсипват над 100 000 снаряда върху защитниците на Дойранската позиция, ефектът не е много голям и трите атакуващи английски дивизии дават над 1000 убити, а освен това „плевенци“ залавят много пленници, голямо количество оръжие и материали. При атаките на 8 и 9 май 1917 г. само 34-и троянски полк погребва повече от 2250 неприятелски войници и 40 офицери.[2] Следователно благодарение

[1] Пеев, П. От Плевен през Ниш до Дойран. С., 1932, с. 105.

[2] Вж. Христов, А. Пос. съч., с. 429, 430; Пеев, П. Пос. съч., с. 127; Недев, Н. Дойранската епопея 1915—1918. С., 1921, с. 72, 84, 85.

на настойчивостта на Вазов за инженерното оборудване на позициите се постигат две важни цели: бойците от неговата дивизия дават малко жертви и противникът не успява да пробие отбраната, което пък има вече оперативно-стратегическо значение. Владимир Вазов е произведен в чин генерал-майор.

През лятото на 1918 г. укрепеният район на 9-а плевенска дивизия е вече от четири позиции, разположени в дълбочина. Затова през септември, когато настъпват епичните боеве, наречени Дойранска епопея, и защитниците, и началникът на дивизията са спокойни. А английският командващ е особено упорит в този участък от фронта, защото това е най-прекият път към долината на р. Вардар. Там пък е единствената железопътна линия от Солун на север. Следователно един пробив в района на 9-а дивизия и развитие на успеха биха могли да доведат дори до стратегически резултати, т. е. до изваждането на България от войната.

Девета плевенска дивизия посреща септемврийските боеве при следния състав: 58-и, 17-и, 33-и и 57-и пехотен полк на позицията, 34-и полк — в дивизионен резерв, 4-и полк — в армейски резерв. Генерал Милн разполага с три английски и две гръцки дивизии, една гръцка тежка артилерийска бригада, един френски пехотен полк и един гръцки конен полк.[1] И при най-простото сравнение изпъква неколкократното превъзходство на противника.

Очаквайки началото на офанзивата, на 16 септември генерал Вазов обхожда позицията. Още същия ден противникът започва усилена артилерийска стрелба, която на следващия ден прераства в артилерийска подготовка за атака. Вечерта и през нощта срещу 18 септември са изстреляни и снаряди с бойни отровни вещества. Това принуждава защитниците да действат с противогазови маски. Сутринта започва атаката на противниковите пехотни части, боят е ожесточен, но те са отблъснати с големи загуби за тях. На 19 септември следват нови атаки, но и те са отбити. Според някои данни само за двата дни атакуващите дават около 10 000 жертви.[2] За упоритата съпротива допринасят офицерите и войниците и от предната, и от главната позиция.[3] Така в последните септемврийски дни, когато фронтът при Добро поле е пробит и рухва, боевете при Дойран и успехите на 9-а дивизия са бележит пример във военната ни история. Що се

[1] Вж. Пеев, П. Пос. съч., с. 178—179.

[2] Пак там, с. 185.

[3] Вж. Пеев, П. Голгота. — В: Нашите герои, год. II, № 6, С., 1939, с. 56—63.

отнася до генерал Вазов, „благодарение на неговите непрестанни усилия Девета дивизия се бе превърнала в един точно конструиран часовников механизъм, който безпогрешно почваше да функционира при първия подаден сигнал". Такава е по-късната преценка на друг виден военен деец.[1] И може би тъкмо затова идва поздравителната телеграма от министъра на войната генерал-лейтенант Сава Савов до командващия 1-ва армия генерал-лейтенант Стефан Нерезов за победата при Дойран.[2]

Идва Солунското примирие от 29 септември 1918 г., настъпва демобилизация на армията. . . Генерал Вазов през есенните месеци на 1918 г. е началник на плевенската 9-а дивизионна област, от 1919 г. е назначен за началник на 2-ра военноинспекционна област в Пловдив, а от август същата година — за инспектор на артилерията в Министерството на войната.[3] На 24 февруари 1920 г. със звание генерал-лейтенант Владимир Вазов преминава в запаса.

Интересен е животът на младия генерал след това. Той е първият председател на новоучредения Съюз на запасните офицери и в продължение на 10 години заема тази почетна длъжност. Не крие неодобрението си към методите на управление на БЗНС, но и не взема активно участие в Деветоюнския преврат на професор Александър Цанков. Едва с либерализирането на режима при правителството на Андрей Ляпчев генералът от запаса приема длъжността кмет на столицата. Този пост заема до 1931 г. Това е чест, но и огромна отговорност. Ала както по време на службата си в армията, така и сега Владимир Вазов работи методично и активно. Важни мероприятия са започнати и завършени по време на неговия мандат — модернизирана е пожарната команда, изградени са водопроводите за питейна вода от Рила и Витоша, разширена е електрификацията, усъвършенстван е градският транспорт, благоустроени са софийските гробища. . . Уважението към чуждото мнение (не особено типично за балканските и българските нрави) е един от белезите на управление на столичния кмет.

В семейния си живот Владимир Вазов е щастлив човек. От брака си с Мара Горанова има трима синове — Георги (по-късно химик), Иван (адвокат) и Владимир, който продължава офицерското поприще на баща си. Най-сетне, след много години на пестене, братът на народния поет, братът на друг висш военен

---

[1] Музей „Иван Вазов". Инв. № 1472, л. 20—21.
[2] Вж. Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3, с. 241.
[3] Вж. В а з о в а, В. Пос. съч., с. 96.

деец, самият той герой от войната и генерал, кмет на столицата, успява да събере пари и да си построи къща.

Като кмет на София Вазов през 1928 г. посещава Прага и има срещи и разговори с кмета й и с видни дейци на републиката. По това време български пълномощен министър там е най-малкият от братята — Борис Вазов. Но най-интересен епизод от живота му е може би посещението в Англия през 1936 г.

Организацията „Британски легион" чества победата на английската армия през Първата световна война. Като истински джентълмени англичаните канят и най-изтъкнатия си противник от бойното поле. И не само го канят, но го посрещат с уважение и с възможните най-големи почести. Председателят на „Британския легион" подчертава в речта си: „Той е от малкото чужди генерали, чието име фигурира в официалната ни история."[1] Списание „British Legion" помества снимки на генерала, същото прави и „Dayli Express" през юли 1936 г. Председателят на „Британския легион" майор Федърстън Годли и кметът на град Бъкстън му изразяват почитта си и по-късно.[2]

През 30-те години, след оттеглянето му от активна обществена дейност като кмет на столицата, генералът от запаса извършва нещо много интересно и полезно — събира ценни материали за историята на Сопот и ги систематизира. Освен това обработва собствения си дневник. Какво представляват тези записки с общ обем 308 машинописни страници и допълнително няколко малки странички за раняването му през 1915 г.?

Първата част обхваща детските спомени и бележки от младежките години. Тъй като семейната среда и животът в будния подбалкански град са описани най-подробно от изследователите на Иван Вазов, въпреки литературните качества на спомените не ги предлагаме на вниманието на читателите. Това издание включва втората част от спомените, в която са записани събитията ден по ден от март 1917 г. до края на септември 1918 г., когато Владимир Вазов е начело на прославената 9-а пехотна плевенска дивизия на Дойранския фронт. Отделни епизоди от живота му след войната също са описани, но по-пестеливо. Дневникът е излязъл изпод перото на професионален военен. Той е много увлекателно четиво. Първата мисъл на човек е: какво ли пък интересно може да се пише, като всеки ден е едно и също на фронта? Но богатият вазовски език пресъздава епизоди от едно от най-величавите и трагични събития в българската история —

[1] В а з о в а, В. Пос. съч., с. 97.

[2] Вж. Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 1557, оп. 1, а. е. 13, 14, 17, 21, 30.

участието на армията ни в Първата световна война. При това описанието не е абстрактно, защото присъстват живите хора — от обикновения войник до генерала и министъра.

В записките е отразена душевността на автора им. От първия до последния ред те са пронизани от хуманизъм — това личи особено, когато Вазов пише за своите войници. В тези случаи изпъква и възрожденският му демократизъм. От разсъжденията на автора лъха и патриотизъм от най-чист вид, когато става дума за отношението към отечеството или за взаимоотношенията с германските съюзници. . . В същото време той е и реалист, защото отразява действителното състояние на нещата в политиката и в живота. Тъй като Владимир Вазов е много скромен човек, той не изтъква своя професионализъм. Но целият му живот е доказателство именно за това.

Разбира се, както във всички подобни творби, и в тази проличават някои не особено прецизни или прекалено субективистични оценки. Но записките затова са ценни, защото са неподправени, защото не приличат на съвременните мемоари (поне на тези до 1989 г.), в които авторите със задна дата пресмятат ползата от една или друга преценка с оглед на взаимоотношенията си с някои властимащи. . .

В изданието са запазени словоредът, чуждиците (турцизми и русизми) и всички характерни особености на авторовия стил, тъй като именно те дават колорита на епохата. Запазени са и някои думи, които днес се произнасят по друг начин. Изобщо стремежът е бил да се съхрани в най-голяма степен текстът такъв, какъвто го е оставил за нас Владимир Вазов.

През последните години от живота си той прекарва летните месеци в Рибарица, Тетевенско, където има малка къщица. Появява се и ново хоби — дърводелството. Владимир Вазов изработва майсторски от дърво предмети и ги подарява с удоволствие на близките си. През 1945 г. седемдесет и пет годишният Вазов умира там.

Трудно е да се съпоставят историческите личности, особено когато са братя. За Иван Вазов има огромна по обем литература, за генерал Георги Вазов също е писано доста и всичко е напълно заслужено. Но нашата историография и публицистика са в безспорен дълг към интересната личност на генерал-лейтенант Владимир Вазов. Дано с тази книга поне отчасти празнината да бъде запълнена.

Людмил Петров

ОБЩОЕВРОПЕЙСКАТА ВОЙНА. СЛУЖБА И ДЕЙНОСТ КАТО НАЧАЛНИК НА 9-а ПЕХОТНА ПЛЕВЕНСКА ДИВИЗИЯ ПРЕЗ 1917 И 1918 ГОДИНА

1 март 1917 г. В 10 часа след пладне тръгнах за новото си местослужене.

2 март. В 10 часа след пладне пристигнах на гара Дедели. Майор Семов от щаба на дивизията дойде да ме посрещне. Заедно с него продължихме пътя и в 11 часа стигнахме в с. Фурка — в щаба на дивизията. Из пътя преспи сняг, дебели един-един и половина метра. Много студено. Във Фурка любезно ме прие временният началник на дивизията полковник Бончев. През нощта, види се за „добре дошъл", неприятелската артилерия направи едно огнево нападение!

Деветa пехотна плевенска дивизия[1] заемаше големия и важен участък от левия бряг на Вардар до Дойранското езеро. Назначението ми за началник на дивизия ми възлагаше големи отговорности, но същевременно ми даваше възможност да приложа в по-широко поле придобитата опитност за командване на по-големи пехотни и артилерийски части.

Действията на дивизията са напълно обективно и точно описани в прекрасната книга на майора от Генералния щаб Н. Недев „Дойранската епопея 1915—1918". Този висикообразован, талантлив и храбър офицер е успял да даде вярна картина на постоянните усилия и проявена доблест от частите на дивизията за отбрана на поверената им позиция срещу един по-многоброен, упорит и храбър противник, който със своите технически средства за борба (могъща артилерия, изобилие на снаряди, минохвъргачки, автоматични пушки, задушливи снаряди, аероплани и др.) ни много и много превъзхождаше. Книгата на майор Недев е най-добър паметник за непобедимата 9-а пехотна плевенска дивизия.

В настоящите бележки аз ще посоча някои характерни моменти и събития, моите впечатления тогава, а също непрестанните усилия и денонощни грижи, които изпълваха живота и бойната дейност на дивизията през време на моето командване — от 1 март 1917 до края на септември 1918 г., когато след стра-

хотните и кръвопролитни септемврийски боеве ние, победителите, получихме заповед да напуснем позицията, гдето 9-а пехотна плевенска дивизия покри със слава българското оръжие, и да се завърнем в старите граници на България.

По тоя начин по-ясно ще се види какви трудности, лишения и всекидневни опасности са преживели бойците на фронта, както и на какво нервно напрежение, вълнения и тревоги са били изложени всички участници — началници и подчинени, офицери и войници.

И понеже дивизията въпреки всичко издържа докрай, нейният подвиг ще бъде по-добре оценен.

При всяко бойно действие, а особено при отбранителна позиционна война, подготвителната работа е най-важен фактор в успеха. Тук всичко трябва отрано да се предвиди и подготви, защото през време на самия бой поради повредени свръзки (телефонни и др.) началникът мъчно може да се намесва навреме там, гдето е нужно. Подготовката трябва да обхване всичко: усилено укрепяване на позицията и правилното й заемане; здраво наблюдение на бойното поле и свръзки между частите (пехота, артилерия и др.) и началниците им; подготовка на пехотата за бързи контраатаки; подготовка на артилерията за бързо съдействие на пехотата при всички случаи; поддържане на висок боен дух у войските и вдъхване на вяра в силата на позицията и в нашата сигурна победа. Подготовката трябва да обхване всичко и всичко да се предвиди, доколкото на човек е възможно, защото при позиционната война импровизациите са невъзможни.

С тези разбирания започнах работата си в дивизията.

3 март, с. Фурка. Преди пладне се представих на командващия 1-ва армия генерал Гешов.[2] След пладне при мен офицерите от щаба на дивизията, запознах се по картата с позицията и задачата на дивизията и се изкачих на наблюдателния пункт Фурка, отгдето огледах самата позиция.

4—31 март. Непрекъснати обиколки за изучаване на разните участъци от позицията, разпределянето на войските там, състоянието на окопните работи, запознаване с офицерите и войниците и други такива.

Основното познаване на позицията до най-малките подробности е от най-голямо значение за правилното разпределение на войските, правилното укрепяване и изобщо за всестранната подготовка за упорита и успешна отбрана. Това се постига с чести и непрекъснати обиколки, проверки и проучвания. Честото появяване там на по-горния началник има още и това значе-

ние, че по-долните началници са принудени да правят същото, а и войниците, като виждат своите най-големи началници на позицията, изложени на същите опасности, добиват повече вяра в тях. През време на тия обиколки аз видях, че някои от командирите на частите слабо познаваха позицията си. Така например командирът на. . . бригада (полковник)[3], като отидохме до крайния му десен фланг, добросъвестно ми призна, че макар и да командва бригадата цяла година, той не е дохождал дотук, а само по картата знаел къде свършва флангът му, а знае се, че фланговете (особено гдето се допират две съседни части) са често пъти най-слабото място на позицията. А командирът на тая бригада абсолютно нищо не знаеше за своята позиция, която заема повече от една година. На всички мои въпроси да ми обясни някои неща било по укрепяването, било по разположението на частите, било пък за неприятелската позиция и други такива, той се оттегляше настрана и даваше знак на присъстващия полкови командир да ми обяснява. Не стига това. През време на моята обиколка аз постоянно уверявах офицери и войници, че позицията им е естествено много силна, заета е с достатъчно войски, а и доста добре укрепена, но трябва укрепяването да продължава непрекъснато. По едно време полковникът се обърна към мене и в присъствието на много офицери и няколко войници ми каза: „Господин полковник, позицията ни нито е естествено силна, нито укрепена, нито пехота и артилерия имаме достатъчно.“ Тоя неочакван отговор ме накара да направя някои строги бележки и напомняния, а още на другия ден донесох на командващия 1-ва армия да бъде сменен тоя бригаден командир, който носеше поражението в душата си. . .

Когато водех разговор по позицията с командирите на бригадите и полковите командири по укрепяване на позицията, аз им обръщах вниманието, че трябва да се стараят в по-скоро време да разширочат телените мрежи, но главно да бързат да построят здрави скривалища за войниците, както и наблюдателни пунктове. Те знаеха това, но пак трябваше да им се напомня, че главната грижа е да се запазят войниците здрави до последната минута, когато неприятелската артилерия пренесе своя огън в тила на позицията, т. е. до оная минута, когато неприятелската пехота ще се нахвърли да атакува позицията.

Аз им напомнях, че позицията трябва да се усъвършенства и в дълбочина. Само една линия окопи не е достатъчна[4], защото противникът винаги може да разкъса и проникне в тая единствена линия.

По отношение заемането на самата позиция аз напомнювах и внушавах, че всички трябва да разчитаме само на наличните сили, понеже няма надежда да получим подкрепа отвън. Затова заемането на позицията трябва да става икономично и с оглед щото всяка част (дивизия, бригада, полк и т. н.) да си запазва своя поддръжка (резерв — *бел. ред.*). Не бива всички сили да се натрупват само в предната линия. Поддръжките са необходими да подпомагат при отблъскване на противника, гдето той е по-силен, а също за контраатаки.

Особено аз полагах грижи за подготовката на началниците от всички степени — офицери и подофицери — да произвеждат бързи контраатаки, когато стане нужда. Аз им казвах: при позиционната война винаги е възможно за един смел и силен противник да нахлуе и завземе някой малък или голям участък от позицията им. Това не е страшно. В подобни случаи противникът е толкова изтощен и разстроен от предшестващата близка борба, че не е в състояние да окаже сериозна съпротива, при условие че бъде веднага смело контраатакуван. Заел една чужда нему позиция, противникът има нужда да се ориентира и подготви за удържане на завладения участък. Това време, което е кратко, трябва да се използва, за да бъде контраатакуван. Ето защо изблъсканите наши части и съседните, без да очакват заповед от по-горния началник, трябва веднага да контраатакуват. Не е важно с каква част ще се контраатакува: може с дружина, рота, взвод или малка група войници, или от свободните поддръжки, ако има такива (и които своевременно да се доближават до застрашените пунктове), но водени от храбри началници, всякога те ще имат успех. Там, гдето е възможно, трябва да съдейства и артилерията, с която да се държи постоянна връзка. Повтарям: да не се чака заповед от по-горния началник, защото такава — при повредени телефонни и други връзки — може да закъснее, а да се контраатакува веднага без колебание и без закъсняване. Бързата и смела контраатака с пушки, бомби и нож ще бъде за нашите храбри войници най-решителното средство за изгонване на неприятеля. За извършване бързи контраатаки се правеха чести упражнения. Войници и офицери добиваха още по-голяма вяра в себе си.

При тия всекидневни обиколки по позицията аз не пропущах да посетя артилерийските позиции, да узная задачите на батареите и артилерийските отделения, както и тяхната готовност да откриват бърза и точна стрелба при разни случаи (преграден огън, унищожителен огън и др.). За да се уверя, че батареите са добре подготвени за стрелба, заповядвах да открият стрел-

ба било за прегражден огън в дадения им участък, било за обстрелване някой пункт от неприятелската позиция и др. В повечето случаи се оказваше (например при прегражден огън), че нито стрелбата започваше бързо, нито посоката на изстрелите бе вярна, нито пък снарядите падаха там, гдето се очакваше. Питам: „Защо не е точна стрелбата?“ Отговарят ми: „Защото правим икономия на снарядите (така им било заповядано), та пристрелките не са извършени както трябва.“

Аз им обяснявам, че ако нашите батареи не могат да открият бърз и точен огън, те не ще помогнат никак на нашата пехота и, следователно, такива батареи няма защо да стоят на позицията; те са не само безполезни, но и вредни.

Ето защо заповядвам: да не правите икономия при пристрелките. Един батареен командир ще може да се пристреля точно с по-малко снаряди, друг — с повече, но и в единия, и в другия случай трябва да се получат данни за стрелбата — денем или нощем — съвършено точни, та като се започне стрелба на поражение против неприятеля, тя да бъде наистина и бърза, и съвършено точна. Така с по-малко снаряди ще може да се принесе повече полза. Пристреляйте се отново. И ако при следващата проверка забележа, че пак данните за стрелба са неточни, ще бъда принуден да отстранявам такива батарейни командири. Ние трябва да бъдем майстори в нашата артилерийска работа и само за едно да мислим: как по-добре да помагаме на пехотата.

Освен това заповядвам да държите близка връзка с пехотата и да наблюдавате бойното поле. Щом нашите предни пехотни или артилерийски наблюдатели подадат червени ракети, то вие да сте готови да откриете прегражден огън още преди ракетите да паднат на земята.

Всички артилерийски командири (полкови и др.) си вземаха бележка от казаното, вече икономия при пристрелките не се правеше и батареите бяха готови за бърза и точна стрелба.

Също напомнях: артилерията трябва да помага енергично на пехотата, без да обръща внимание, че самата е изложена на неприятелския артилерийски огън.

През това време неприятелската артилерия не пестеше снарядите. Всеки ден и всяка нощ силни гърмежи раздрусват въздуха. Някои гърмежи са тъй силни, че стените на моята квартира треперят. Струва ми се, че като че ли пръсканията стават в самото село Фурка, а те са много далече от нас.

Дойранското езеро е много красиво, равно като огледало, светло. Обаче сега по всичките му страни са поставени топове,

та никой не смее да се покаже по него. Изоставените къщи на гр. Дойран печално се оглеждат в езерото. . .

На 31 март се откри мостът „Генерал Гешов" на р. Вардар, при с. Смоквица[5]. Преди да се разреже лентата, казах няколко думи за значението му. Дължина на моста 384, широчина — 5,40 метра. Построен за 2 месеца от 150 души войници. Солиден и красив. Вардар буйно носи мътните си води. Много пълноводен и внушителен. Времето чудесно. На парада участват: германско мостово отделение № 8 (поручик Генерли), 9-а и 5-а мостова рота, пионери от 201-ва и 101-ва германска пионерна рота. Парадът се командва от майор Кеслер.

Гости: генерал-лейтенант Фон Еш, генерал Савов[6] и др. Обяд в лагера на 9-а мостова рота.

Следобед се възкачихме на близката до с. Милетково височина, гдето бях ранен в боя на 28 ноември (стар стил) 1915 г. Намерих точно мястото, гдето стоях, когато ме раниха, а също ямата, гдето ме превързаха. Много спомени ми минаха през ума: тягостни и радостни.

Април. На 4 април във Фурка дойдоха командващият групата армии генерал Белов[7], командващият 1-ва армия генерал Гешов и цял куп германски офицери. Произведе се учебна артилерийска стрелба под ръководството на германски светила. Много шум за нищо. . .

Продължавам обиколките по позицията. На 6 април заедно със старшия адютант майор Симов ходихме при 1/11-а македонска бригада (полковник Колев). Разменихме мисли за взаимно съдействие, за границите между позиционните участъци на главната и на втората позиция и други.

Преди пладне неприятелска артилерийска стрелба по предната позиция югозападно от Дойран. След пладне също. На връщане огледах втората позиция от с. Пазарли—Гьокчели. При село Чинарли прегледах 4-а дружина от 33-и пехотен полк, която беше оттеглена назад за почивка. Казах няколко подходящи думи на войниците.

На 9 април ходих на връх Дъб. Неприятелската артилерия откри огън по нашите батареи и по „Чепино". На връщане срещнах полковник. . . (командира на бригадата, чието име не е споменато — *бел. ред.*), който, като ме забеляза, възви встрана и се скри в шубраците: сърдит ми е, защото му казах, че никак не обикаля батареите. . .

15 април, Великден, с. Фурка. Нощес, след църковната служба, отговяхме в офицерската трапезария. В 11,30 обяд на войниците от щаба и представителите от полковете. Казах им

няколко дни по случай Великден. В 2 часа пристигна командващият 1-ва армия за второ възкресение. Потеглихме от моята квартира със свещеници и хоругви начело офицерите и селяните за църква.

16, 17, 18, 19 април. Неприятелска стрелба главно по предната Дойранска позиция. Обиколка на частите. На 20 април бях в щаба на 1-ва армия. Новодошлият началник на германските войски при армията генерал Поселд говорил, че управлението на артилерията в дивизията не било добро. Оказа се, че началникът на тежката артилерия в дивизията майор Клесенс се оплакал от грубите обноски на полковник Каменов.

През последните дни проверих няколко картечни роти на позицията. Като им задавах цел за обстрелване, постепенно изваждах от строя ротния командир, после взводния и т. н., докато останеше само една картечница, и то само с един войник. И той трябваше самостоятелно да продължава стрелбата. Понякога ги карах да стрелят с маска на главата. Всички тия упражнения бяха много уморителни, обаче картечните войници добиваха по-голяма увереност и способност да продължават борбата докрай, дори когато всички техни началници са излезли от строя. От ротните командири, които имаха бетонирани гнезда за картечниците, исках да се подготвят и за индиректна стрелба. Също така се правеха упражнения с минохвъргачките и гранатохвъргачките, за да насочват изстрелите си близо пред позицията — за засилване на преградния артилерийски огън.

21 април. Неприятелската артилерийска стрелба започна рано срещу предната Дойранска позиция и така продължи до обяд. От 2 до 7 часа също стрелбата бе твърде засилена. Хиляди и хиляди снаряди се изсипаха върху позицията ни.

Какво означава това? По някои заловени телефонни разговори от нашите подслушвачи може да се заключи, че се готви атака срещу нас. Вземаме всички мерки да отблъснем неприятеля. Нашата артилерия извърши няколко унищожителни стрелби по пунктовете „Клечов", „Караджата" и другаде, гдето се предполагаше да има събрани неприятелски войски.

22 април. Рано сутринта започна отново силна стрелба по к. 51 (граничен камък) и предната Дойранска позиция. Отидох на Кала тепе, гдето от наблюдателния пункт на 34-и пехотен полк наблюдавах неприятелската стрелба срещу пунктовете „Пазарджик", „Чепино", „Княз Борис", „Жеков", „Княз Кирил", „Нерезов", Ловчанската висота и по други. От нашата подслушвачна станция е заловена една заповед от началника на английската дивизия, с която иска да му донесат бригадните

командири за готовността на бригадите и че след бомбардировката да се произведе атаката. Той изказва надежда, че всички ще бъдат на своя пост.

Готови сме и ние, но атака не последва.

Неприятелската стрелба продължава и късно вечерта, а и през нощта, но по-слаба. Небето се раздира от постоянни и силни блясъци.

23 април. Неприятелската стрелба продължава през деня доста силно. Към 3 часа огънят особено се засили срещу граничен камък 51 и по предната Дойранска позиция, а също и по батареите в тила на Кала тепе. Повредите в окопите, ходовете за съобщение и телената мрежа са значителни. Изглежда, че противникът е съсредоточил големи сили, особено артилерия от голям калибър, и сериозно се готви да ни атакува.[8]

Жалко, че нямаме аероплани. Неприятелски аероплани постоянно снова над позицията и щом някоя наша тежка батарея се обади, веднага по безжичния телеграф (радиостанцията — *бел. ред.*) насочват стрелбата на тяхната артилерия. Имат и вързан балон. Нашата стрелба е затруднена. В редките случаи, когато се появеше наш аероплан, английските батареи прекращаваха стрелбата си.

Нека забележа, че английската големокалибрена артилерия многократно превишаваше нашата. Но не само това. Докато нашите германски тежки батареи скъпяха снарядите си, защото така бил заповядал генерал Лудендорф[9], английските батареи постъпваха другояче: те стреляха непрекъснато, разрушаваха позицията ни, пречеха на окопните ни работи, причиняваха ни човешки жертви и държаха под постоянен гнет нашите войници. Нашата полска артилерия малко можеше да бъде полезна в случая. Тя можеше да действа успешно, когато неприятелят премине в атака, или за обстрелване някои участъци от неприятелската позиция.

Към 4,30 часа силен барабанен огън към предната Дойранска позиция. Тук стрелят около 96 оръдия, от които повечето тежки, а срещу 51 — около 60 оръдия. Надвечер стрелбата малко утихна, но в 8,30 огънят се засили твърде много и се обърна в барабанен.

Дадохме преграден огън пред „Княз Борис", „Жеков" и „Нерезов", а освен това унищожителен огън по „Клечов", „Караджата", „Вест Фаленберг". Вчера и днес неприятелската артилерия изстреля по около 20 000 фугасни снаряда на ден. Дадох заповед за пълна бойна готовност.

24, 25, 26 април. От рано сутринта стрелбата се засили.

Дадох заповед нашата артилерия да започне систематичен огън — денем и нощем — по неприятелските позиции и батареи. Обаче наскоро тая заповед бе отменена от щаба на армията, за да икономисваме снарядите!

След пладне неприятелският огън на три пъти ставаше барабанен. Вечерта, без артилерийска подготовка, неприятелят в състав около 12 дружини стремително настъпи по целия участък на 2-ра бригада (33-и и 34-и пехотен полк) срещу предната Дойранска позиция и срещу заставите „Долджели", „Пловдив", „Пепиниерата". Нашата артилерия откри прегражден огън пред целия участък. Започна се кръвопролитен бой. Пунктовете от предната Дойранска позиция — „Нерезов", част от „Княз Борис" и „Пазарджик", — а също и всичките застави пред 33-и пехотен полк паднаха в ръцете на противника. 34-и пехотен полк поведе контраатака и след като няколко участъка от предната Дойранска позиция минаваха от ръце в ръце, най-после към разсъмване, когато им изпратих от главната позиция една дружина подкрепа, противникът бе прогонен със страшни загуби. 33-и пехотен полк се опита да контраатакува и заеме заставите, но посрещнат от убийствен прегражден огън, не успя и противникът задържа заставите (две застави — *бел. ред.*). Боят продължи до 8 часа сутринта на 25 април. Срещу участъка на 4-и пехотен полк (към граничен камък 51) през нощта противникът също стремително атакува, но бе посрещнат с прегражден огън, бомби и пушки и отблъснат с големи загуби. И нашите загуби не са малки.[10]

Хванати са много пленници, от които 2 английски офицери и 28 войници съвършено здрави. Всички са начернили лицата си със сажди, за да не се разпознават през нощта, когато нашите прожектори осветляват местността. За да се разпознават помежду си, всяка рота развивала бяла лента, за да показва пътя си. Бяха взети и доста трофеи: автоматични пушки, картечници, минохвъргачки, пушки и др.

Трудни минути прекарах през тая нощ. По едно време удържането на предната Дойранска позиция ставаше почти невъзможно. На мене предстоеше да взема решение да се напусне позицията. Реших да се контраатакува противникът с пресни части от главната позиция. Слава Богу, контраатаката успя и ние задържахме цялата предна позиция. Тежка е отговорността на началника в такива минути. А боят беше ужасен. Гърмежите не се различаваха, а се носеше един невъобразим ехтеж, силни светкавици озаряваха небето, непрестанното страшно бучение издаваше стихийността на битката и ужасния ад, в кой-

то действаха войските. Само който е участвал в такъв бой, може да има една идея за страшните позиционни боеве.

През тоя бой само българските батареи изстреляха през нощта около 17 000 снаряда, почти толкова и германските. По приблизителната оценка на нашите наблюдатели английската артилерия е изстреляла около 150 000 снаряда! Нашите позиции са разорани, съборени.

През нощта на 25 срещу 26 април неприятелят предприе нова атака, която бе по-лесно отбита. Пред нашите окопи е пълно с неприятелски трупове. И нашите загуби дори днес, 26 април, не са приведени в известност. Болниците се изпълниха.

Части от 33-и пехотен полк отново се опитаха да заемат изгубените застави „Долджели" и „Пловдив", но не успяха поради силния неприятелски преграден огън. Заповядах да не се правят повече опити за това. Заставите, които са съвършено разрушени, скривалищата им също, не могат да се удържат нито от нас, нито от англичаните, ако насочим силен артилерийски огън по тях. Те изиграха ролята си. . .

Задържането на предната Дойранска позиция в наши ръце е от голямо значение не само морално, но още и защото държи противника далече от главната ни позиция и в случай че ни се заповяда настъпление напред, тя ще ни даде възможност под нейно прикритие да доближим до английската позиция и да заемем изгодно положение за настъпление и атака.

Дадох заповед да се работи усилено за поправка на разрушенията, телената мрежа, наблюдателниците. За ускоряване на тая работа командващият армията даде две дружини от 39-и пехотен солунски полк. За за се запази 33-и пехотен полк на главната позиция от ненадейна атака, избраха се нови застави пред него, по-близо до позицията. Хелиографната връзка се оказа много полезна.

27 април. Неприятелската артилерийска стрелба продължава срещу предната Дойранска позиция и батареите. Стрелбата се ръководеше от аероплани. Времето дъждовно, та окопните работи се затрудняват. Получи се съобщение от подслушвачната станция при гр. Дойран, че противникът прави приготовление да ни нападне тази нощ. Бяхме готови, но нощта мина само със стрелба.

28, 29, 30 април. Рядка артилерийска стрелба.

Май, с. Фурка. Ходих на Големия и Малкия дъб, гдето се срещнах с командира на 2-ра бригада полковник Писаров и с командира на 33-и пехотен полк полковник Нейков. Обърнах вниманието командиру на 33-и пехотен полк върху несвоевремен-

ното заемане заставата „Долджели“ на 24 април, вследствие на което тя бе лесно изгубена. Също за липсата на свръзка между заставата и командира на полка. И по много други въпроси. (Узнах, че полковник. . ., когато ходи на позицията, се придружава от фелдшер!!!)

3 май. С командващия 1-ва армия генерал Гешов обиколихме 6-а, 4-а, 1-ва и 3-а полска болница, за да се раздадат награди на ранените войници през боевете на 24, 25 и 26 април. Тук се вижда опаката страна на войната: ампутирани крака и ръце, онемявания, грозни страдания. . .

4 май. Артилерийска стрелба. Преди пладне дойде новият командващ групата армии генерал Шолц, който остана на обяд у нас. Много симпатичен човек. Каза ми: „Обиколки на позициите да се правят преди започване на боя: започне ли боят — началникът на дивизията и началникът на щаба да са на своя наблюдателен пункт.“

5 май. Обиколих втората позиция в участъка Гьокчели—Чаушли. Доста силна артилерийска стрелба.

6 май. Обиколка на позицията.

7 май. Обиколих част от позицията на 1-ва бригада и присъствах на занятията с щурмовата команда. От 8 часа преди пладне силен артилерийски огън по цялата предна Дойранска позиция, насочен срещу окопите и телената мрежа. Стрелбата трая до 12 часа по пладне и в 2 часа след пладне се поднови и продължи непрекъснато до вечерта. В 5 часа след пладне неприятелска ескадра от 8 аероплана хвърли 14 бомби между с. Пальорка и „Капеленберг“. Зрелището бе внушително. Към 8,30 след пладне огънят на неприятелската артилерия се обърна на барабанен. Личеше, че неприятелят сериозно се готви да атакува. Заповядах' пълна бойна готовност. Всички чувстваха, че настъпват решителни минути. На артилерията заповядах, щом противникът открива барабанен огън, нашите батареи да насочват унищожителен огън по неговите най-предни окопи и там, където се събират и подготвят неговите части за атака.

Големи разрушения има по телените мрежи и окопите. Едни повреди не сме успели да поправим, други се явяват. Неприятелският картечен огън нощем също много пречи.

8 май. Неприятелската артилерийска стрелба продължава — ту много силна, ту по-слаба, но непрекъснато. В 4 часа след пладне 11 неприятелски аероплана се насочиха към Фурка и хвърлиха бомби близо до източния край на селото. Грозни гърмежи. Нашите артилерия и картечници ги обстреляха, но безрезултатно.

Гърмежите във въздуха, бръмченето на аеропланната ескадра, разривите на бомбите върху земята, тракането на картечниците представляваха една необикновена музика, приятността на която може да разбере само човекът, който е на открито, без скривалище. Такъв бе случаят с мене.

Към 9 часа след пладне започнаха силни неприятелски атаки по целия фронт на 2-ра пехотна бригада (33-и и 34-и пехотен полк). Нашата артилерия дава прегражден огън. Противникът настъпва на вълни: четири-пет една зад друга. Първата атака е отбита. Нов барабанен огън и в 10,40 последва втора силна атака. И тя е отбита.

В 12 часа и 25 минути преди пладне на 9 май — трета атака, предшествана от барабанен огън само с тежки снаряди — около един час. Тук-там противникът успява да се промъкне, но пак бива отбит с артилерийски, картечен, пушечен, минен огън и с бомби. В 1 часа и 15 минути нова атака срещу „Княз Борис", но пак отбита. Към 4 часа всичко затихна. Англичаните бяха понесли големи загуби. Те бяха изтощени. Нашите части се попълват, изнасят се ранените, докарват се бойни припаси. Боят е свършен и аз се прибрах да си почина.

9 май. Легнах в 4,25 часа преди пладне. В 6,30 телефонът издрънка до главата ми. Долагат ми, че „Княз Борис", „Жеков", „Княз Кирил" и „Нерезов" паднали в ръцете на противника, който открил в 4,30 барабанен огън, а в 6 часа атакувал. Скачам от леглото си като попарен, обличам се набързо и тичам към щаба на дивизията. Тук от командира на 2-ра бригада полковник Писаров узнах, че само левият участък на „Княз Борис" („Борис Б") бил зает, а другите участъци са в наши ръце. Това е нищо. Насочи се силен артилерийски огън срещу „Борис Б", изпрати се един взвод да контраатакува, но англичаните избягали от артилерийския огън. Слава Богу, цялата позиция е пак в наши ръце!

Англичаните проявиха изумителна храброст и упорство. По показанията на един пленен англичанин срещу нас са настъпили 12 000 души. Действително атаката бе страшна. Колко загуби имаме, още не се знае. Обаче сигурно е, че противникът има много повече.

Командирът на храбрия 34-и пехотен троянски полк полковник Пано Маринов е ранен. Един снаряд паднал в амбразурата на бетонирания му наблюдателен пункт, гдето адютантът на полка бе убит, а полковник Маринов и други четирима офицери — ранени.

По своето напрежение боевете на 24 и 25 април и 8 и 9 май бяха единствени досега станали тук.[1]

След тия боеве за известно време противникът се задоволяваше само да ни обстрелва. Неприятелски аероплани почти всеки ден летят над нас, като често пъти хвърлят бомби над с. Фурка и близката околност.

Използваме това по-свободно време за засилване на позицията; подготвяне на планове и съображения за отбраната на позицията при всевъзможни предположения; взаимна връзка; планове за в случай, че трябва да настъпим напред и да атакуваме неприятеля; засилване на задната позиция и много други.

С командирите на бригадите и полковете — упражнения за последователно заемане за отбрана на по-задни позиции в случай на крайна нужда. Оттегляне от позицията — само по моя писмена заповед. Упражнения по използване поддръжките и подготовката им за бързо отиване към застрашените участъци. По-сигурно наблюдение на бойното поле.

Като виждах с какво изобилие на снаряди английската артилерия подготвяше и поддържаше всяка своя атака, а също предвид необикновеното упорство на английските войници, допустимо бе, че при бъдещите неприятелски атаки срещу главната ни позиция противникът може да нахлуе и завземе някои участъци от позицията и може да се случи, че нямаме подръка поддръжки, които веднага да контраатакуват, то ще бъде от голяма полза, ако нашата артилерия бъде подготвена да стреля и срещу собствената ни позиция, както и по някои предни опорни пунктове (застави) пред своя участък. Ето защо заповядах щото батареите последователно да се пристрелят по първата линия от главната позиция, както и по някои предни опорни пунктове пред своя участък.

Участъкът от главната позиция, по който трябваше да се пристрелят батареите, се напущаше от защитниците, за да не пострадат, а в същото време съседните участъци бяха в пълна бойна готовност да посрещнат всяко нападение от страна на противника. По тоя начин се извърши последователно пристрелката по главната позиция. Такива упражнения се правеха и с минохвъргачките, и с гранатохвъргачките.

12 май. Рядка артилерийска стрелба. Време ветровито и дъждовно. След пладне заедно с полковник Бончев посетихме ранените войници в 1/9-а болница. Командирът на 34-и пехотен полк полковник Пано Маринов бил по-тежко ранен, отколкото се казваше, обаче няма опасност за живота му. Между другите ранени офицери има някои в безнадеждно състояние.

Ужасна е войната!

Нощес очакваме ново нападение. Според заловени телеграми изглежда като че ли противникът да предприеме нещо и тази нощ. Готови сме. Но нощта мина спокойно.

14 май. Какво ли ще рече жена ми, като узнае, че цялата кутия баклава, изпратена ми от сестра ѝ Иринка, раздадох на ранените в 1/9-а болница, без да хапна нито едно парче. Но като зная благородната ѝ душа и добро сърце, уверен съм, че ще ме похвали. . .

15 май. Прекрасно пролетно време. На фронта — затишие. От време на време едно далекобойно неприятелско оръдие стреля откъм Арджан — през Дъб към Кара Оглулар. Навярно ще е морско оръдие от голям калибър. Фученето на снаряда из въздуха и гърмежът му правят силно впечатление.

20 май. Преглед на оттегления за почивка 34-и троянски полк.

21 май. Получих телеграма от генерал Луков[12], че съм произведен в чин генерал-майор. Същото ми съобщи и командващият 1-ва армия. Вечерта дойде началникът на германските войски при 1-ва армия генерал-лейтенант Фон дер Еш и ми поднесе германски железен кръст I клас. Много приятни сюрпризи днес.

Вечерта поканих на черпня всички офицери — българи и германци — в офицерската трапезария. Капитан Мустаков ни услаждаше със своята цигулка. Към 1,30 часа на 22 май се разотидохме.

Още не бях си легнал, ето иде една група офицери — наши и германски — с цигулки и песни при моята квартира. Поканих ги вътре, пихме кафе, говориха се много речи и пр. Разотидоха се към 3,30 часа.

22 май. Днес пристигна престолонаследникът княз Борис. Ходихме на наблюдателния пункт Фурка. Княз Борис е много храбър и много симпатичен и приятен събеседник.

Често получаваме предупреждения, че ще бъдем нападнати. Готови сме.

Постоянни обиколки на позицията. Прегледи на муниционни депа и полската болница. Прегледи на частите на позицията и на оттеглените за почивка.

23 май. Днес прекарах на позицията Кала тепе. Проверих стрелбата на 3/3-а батарея. Проверих позицията, окопните работи и разположението на 17-и доростолски полк (подполковник Филипов). Тук разменихме мисли с командира на 2-ра бригада полковник Писаров и командира на 9-и артилерийски полк полковник Каблешков по много въпроси, свързани с от-

браната на позицията. Неприятелската артилерия доста силно обстрелва самия връх Кала тепе, та често ни раздрусваше мозъка с грозните си гърмежи. На връщане от Кала тепе няколко снаряда паднаха зад и пред нас. Крачехме бързо, като всяка минута очаквахме да бухне някой снаряд до нас. Неприятелска аеропланна ескадра от 14 аероплана хвърли бомба близо до с. Фурка.

25 май. Узнах случайно, че през време на боя на 24 срещу 25 април една рота (11/33-а) се отказала да контраатакува заставата „Долджели", разбягала се и ротният командир поручик Попов останал сам. Обаче по разни причини виновните подбудители не били открити, а ония, които били предадени под съд, били оправдани, защото действително били невиновни.

Реших веднага да отида на позицията (Бастион № 2) при ротата и там да узная истината. В 1,15 след пладне заедно със старшия адютант подполковник Симов тръгнах за щаба на 57-и полк, гдето разгледахме някои служебни въпроси с полковник Икономов: за новите застави и др. Оттам пешком тръгнахме за Аеропланната висота (Бастион № 2). Понеже неприятелската артилерия силно обстрелваше пътя, стана нужда да заобиколим по окопите от Долмар (зад Каракончо) за Аеропланната висота. Пътят е много стръмен, горещината — голяма, та чувствах като че ли ще ми припадне. Минахме край Бастион № 1 и стигнахме до Бастион № 2. Тук в присъствието на командира на 2-ра бригада полковник Писаров, заместника на командира на 33-и полк подполковник Стойнов, дружинните командири майор Загорски и подполковник Монев (4/34-а дружина) командирът на 11/33-а рота поручик Попов ми доложи как е станало разбягването на ротата. Той своевременно доложил за това, но командирите на дружината и полка не взели бързи мерки за залавяне на най-главните виновници и като че ли желаели да прикрият станалото. Дори и бригадният командир не знае нищо, защото било скрито от него.

Събрах ротата, а наоколо падат големи неприятелски снаряди. Тежко ранен войник пренасят пред нас. Едва хърка и вижда се, че е в предсмъртна агония. Казах няколко укорни думи на войниците, постарах се след това да ги окуража, да им вдъхна вяра в нашите сили и струва ми се, че успях. Убеден съм, че при един нов бой те ще действат добре.

Насаме говорих и с офицерите, като им посочих техните длъжности. На връщане видях и лежащия болен командир на 33-и пехотен полк полковник Нейков.

27 май. Преди пладне раздадох ордените на войниците от

1-ва, 2-ра и 3-а дружина на 34-и троянски полк за боевете на 8 и 9 того.

До края на месеца — обиколки по позицията. Рядка неприятелска стрелба. Понякога много се засилваше срещу предната Дойранска позиция. Слаби неприятелски патрулни нападения.

Юни, с. Фурка. Боевете през месеците април и май се водиха почти само срещу левия (Дойранския) бригаден участък — на 2-ра пехотна бригада. Но ние трябва да очакваме, че при идващите решителни боеве може да бъде атакуван целият дивизионен участък, който е около 20 километра по права линия (а по огневата линия — около 28 километра).

От досегашния опит аз се убеждавам, че поради планинския характер на местността такава дълга и обширна позиция по фронт и дълбочина, заемана от седем пехотни полка, мъчно ще може да се управлява от един малък щаб, какъвто е дивизионният. Също и обиколките по такава позиция са много затруднителни и ми отнемат много време. Ето защо, след като обмислих и прецених важността на всеки участък от позицията, аз на 1 юни отидох в щаба на армията и докладвах на командващия генерал Гешов, че докато е още време, нека позицията да се раздели на два дивизионни участъка, при което левият участък до Дойранското езеро (Кала тепе, Дъб, Долмар), като по-важен и по-изложен на неприятелски нападения, да се остави под мое командване — на 9-а дивизия, а десният участък да се повери на друг български генерал.

Генерал Гешов ме изслуша с голямо внимание, зададе ми някои въпроси и обеща да си помисли и да вземе решение, за което ще доложи в Щаба на Действащата армия.[13]

Дохождам във Фурка и началникът на щаба на армията (на 1-ва армия — *бел. ред.*) — все по същия въпрос. Дадох му обяснения по всичко.

1 юни. Вечерта, към 10 часа, дойде командирът на 1-ва армия генерал Гешов на наблюдателния пункт Фурка, за да следи за действията на 5-а дивизия срещу пунктове 212 и 204. Стояхме тук до 2 часа сутринта на 2 юни. Зрелището в известни минути беше красиво.

2 юни. В 3 часа след пладне страшни гърмежи раздрусаха квартирата ми. Мазилката отпред се събори и един джам се строши. Това бяха бомби, хвърлени от неприятелски аероплани. Най-близката бе на около 120 крачки от квартирата ми.

5 юни. Силни гърмежи от 13 неприятелски аероплани бомби около квартирата ми. Тоя път бяха по-малки, защото изро-

вените дупки са по-малки. Ранени: две жени и две деца. Едното от децата, на което бе разпран коремът, се помина.

Като се вземе предвид, че както миналия път, така и сега бомбите падат главно около моята квартира и около близкия германски клуб-квартира, може да се предположи, че това не е случайно. . . Навярно някой от нашите войници-пленници е издал нещо.

7 юни. Горещо. Точно в 3 часа след пладне камбаната заби тревога. Всички се разтичаха към скривалищата. Неприятелски аероплани хвърлиха бомби върху с. Волован и околните складове, но над Фурка не дойдоха. Получи се предписание от 1-ва армия, че предвид възможното оттегляне на неприятеля може би внезапно да получим заповед да настъпим и да го разкъсаме. Да се докара изпратеният на паша впрегатен и друг добитък, да се попълнят хранителните и бойните припаси и т. н. Дано така да излезе, но все пак не ми се вярва.

9 юни. Направих преглед на 4/34-а дружина, която е оттеглена на почивка, и раздадох ордените на наградените войници за боевете на 8 и 9 май тази година.

11 юни. Преди пладне дойде да ми направи визита началникът на 101-ви германски дивизионен щаб генерал-майор Менгелбир, придружен от адютанта си.

12 юни. Бях поканен на вечеря от германците заедно с щаба на 1-ва армия по случай откриване на новото им казино — в лагера (до щаба на 1-ва армия) при с. Дедели.

Забелязах у нашите офицери там едно разочарование от германците. Те били егоисти и никому не доверявали. Струва ми се, че и на нас гледат подозрително. Увират си гагата навсякъде. Те не могат да скрият незадоволството си, че в случай че Солунската армия се оттегли, ние ще бъдем вече свободни и ще може войската ни и народът ни да си починат.

16 юни. Тук дойдоха главнокомандващият генерал-майор Жеков[14], генерал Тошев[15], митрополит Йосиф, народните представители Борис Вазов, Ц. Бакалов, Ас. Цанков, Ал. Станчев и Гр. Василев. Обядваха при нас. Ходиха на наблюдателния пункт Фурка.

17 юни. Отидох с полковник Бончев по обиколка до Богданските висоти — десен участък от втората позиция на дивизията. Тук за мое голямо учудване видях, че много десетки германски войници строят няколко големи дъсчени бараки. Питам: „Какво строите?“ Отговаря ми един фелдфебел (там нямаше никакъв германски офицер): „Тук се строят бараки и други помещения за щаба на 101-ва германска дивизия!“

Мисля си: „До река Вардар има само две германски дружини. За какво е тоя щаб?“ Хрумна ми през ума: дали не се тъкми някакво разкъсване на дивизията с цел да се формира „германска дивизия“ с български войски? Така и излезе. Върнах се във Фурка и веднага повиках германския офицер за свръзка ротмистър Михаелес и го питам: „Как си позволявате да строите бараки за някакъв германски щаб в района на моята дивизия без мое знание?“ Той ми отговори: „Господин генерал, може да не ви е известно, обаче Главното командване е решило да вземе два полка от 9-а дивизия (дивизията имаше тогава седем полка) и заедно с германските войски до р. Вардар да образува нова дивизия, която ще се командва от началника на 101-ви германски дивизионен щаб генерал Менгелбир.“ Не можах да скрия възмущението си и казах на ротмистър Михаелес, че докато не се уреди този въпрос, да не продължава строежа на бараките.

Отидох веднага в щаба на 1-ва армия при генерал Гешов и като му доложих какво става по Богданските висоти, изказах моето учудване, че нищо не ми е било съобщено. Генерал Гешов ми обясни, че той възприема изказаното от мене мнение да се подели позицията на два дивизионни участъка, за което донесъл в щаба на групата армии „Шолц“, а също и в Щаба на Действащата армия. Идеята била възприета, но кой знае защо, генерал Шолц настоял щото новообразуваната с български войски дивизия да бъде командвана от германски генерал.

С големи усилия успях да убедя генерал Гешов, че ще бъде извършена груба грешка. Щом дойде германският генерал, веднага от двете дивизии ще бъде образуван корпус с командващ пак германски генерал. Ще направят същото и с 5-а дивизия. А след това ще кажат: германски корпусни командири не могат да бъдат подчинени на български командващ армия и следователно генерал Гешов ще бъде махнат. Помолих генерал Гешова да донесе веднага на главнокомандващия и да се отмени взетото решение. Той обеща.

Наскоро след този разговор дойдоха във Фурка главнокомандващият генерал Жеков и генерал Гешов по същия въпрос. Като им изложих всички мои съображения, генерал Жеков каза: „Новата дивизия, когато бъде формирана, ще се командва от български генерал.“

Обаче това правилно решение не се изпълни веднага, а се отложи за неопределено време. Аз предполагах, че така стана, за да не се сърдят германците. . .

22 юни. Заедно с майор Клесенс (началник на тежката гер-

манска артилерия в 9-а дивизия) и ротмистър Михаелес отидохме на Богданските висоти, гдето се строяха бараки за 101-ва германска дивизия. Сега бараките вече се разглобяваха, защото не ще бъде изпълнено германското желание да се формира „германска“ дивизия с български войски.

24 юни. Преди пладне ходих при командващия 1-ва армия по повод заемането на участъка Вардар (който досега се заемаше от германците) с мои войски. През това време една неприятелска аеропланна ескадра хвърлила в с. Фурка 20 бомби и причинила големи повреди, без да има човешки жертви. На моята квартира двете врати са изкъртени, керемидите и прозорците изпотрошени и покривът пробит.

25 юни. Получи се заповед, че участъкът Вардар се придава към бойния участък на дивизията. Тоя малък участък досега се заемаше от две германски дружини, но германското Главно командване не се съгласяваше да го подчини на 9-а дивизия.

По този повод съвършено случайно имах разговор с германския офицер за свръзка ротмистър Михаелес, който ми каза, че това сменяване било много неприятно на германското началство, че то се дължало на някакви интриги на щаба на 1-ва армия и други такива. Също каза, че желанието на A.K.S. (т. е. щаб „Шолц“) било, като се формира тук една дивизия „германска Менгелбир“, да има повече апломб пред Кюстендил, т. е. пред Щаба на Действащата армия.

Тогава аз му рекох, че според моето мнение тази неприятност, както и триенията, съществуващи между щаба на 1-ва армия и щаба на армейската група „Шолц“ (за тях той беше ми говорил по-рано), са предизвикани изключително от поведението на германското военно началство, което, както изглежда, не доверява на българските генерали и всячески се старае да ги обезличи, като ги заменява с германци. По тоя повод аз му дадох няколко примера по кой начин германците се стараят да се бъркат в нашето вътрешно управление на частите, а не се задоволяват само с оперативно управление. Между другото споменах му за следните случаи: а) когато са искали щото вместо заминаващия в отпуск началник на щаба на 9-а дивизия подполковник Мустаков за началник на щаба да останел германският офицер за свръзка, някой си капитан, а не старшият адютант, български майор от Генералния щаб; за да се избегне тоя скандал, подполковник Мустаков се отказал от отпуск; б) началникът на комбинираната дивизия генерал Нерезов назначил за свой заместник полковник Бошнаков, а щабът на германския корпус изпратил полковник Крунева! Казах му как в 11-а армия, макар че по-

вечето са български части, но те са тъй разпръснати, щото българските щабове са обезличени и там, за голямо учудване виждаме: командващият армията — германец, двамата командири на корпуси — германци, и пр., като че ли ние нямаме достойни генерали за корпусни командири.

Казах му, че германците категорично отказаха да подчинят Вардарския отряд (само две германски дружини) на 9-а дивизия, а сега искат да вземат цели наши полкове, за да образуват „германска дивизия" за някой си генерал Менгелбир. Споменах му за грубата постъпка на генерал Шолц, който дойде преди няколко дни в щаба на 1-ва армия, но не пожела да приеме нашия командващ армията, а цели три часа конферира с германските генерали и едва след това го удостои да го повика за петшест минути, и то само с цел да го отпрати веднага. Казах му и по кой несъответен начин офицерът за свръзка майор Дитворт е направил поканата. Казах му, че всичко това ни оскърбява. Нашата армия има свои традиции, славни бойни дела и затова не бива така пренебрежително и отвисоко да гледат на нас. Ние не сме турци и не можем да търпим подобни обноски. Общите наши и германски интереси изискват щото отношенията ни да бъдат коректни и да ни третират като равни, а не като нищожества. Иначе добрите отношения могат да се нарушат.

Казах му, че аз не съм убеден, че германските генерали са най-способните, че много техни грешки и при Битоля, и на други фронтове ми са известни и затова тяхната надменност и високомерие са неоснователни. Казах му, че доколкото мога да тълкувам известни факти, германците се стараят всячески да сменят и главнокомандващия генерал Жеков. Но че подобно нещо ще им причини големи злини, защото трябва да знаят, че българските войски най-добре се командват от български генерали, а не от германски.

През време на разговора ротмистър Михаелес ми каза, че имало големи недоразумения между нашето висше командване по повод настъплението към Солун, т. е. че ние уж вече като сме спечелили всичко, не сме желаели да настъпваме. Той ме уверява, че от германската Главна квартира имали инструкции да избягват всичко, което би оскърбило българите, но че тия неприятности се дължат на липса на такт и възпитание на някои германски генерали — малки и големи, — които имали слабостта да се смятат като някакви божества. По тази причина, каза той, у нас, в Германия, всеки има револвера си в джоба, т. е. да бъде готов да се защитава против оскърбленията, и други такива.

Също каза, че той забелязал, че генерал Жеков бил недоволен от германците, затова не подал ръка на майор Клесенс, нито на него. Като му казах, че това не бива да се обяснява така, а само с едно недоглеждане, защото генерал Жеков не говори с никого от офицерите тук, ротмистър Михаелес ми отговори, че и адютантът капитан Малеев му казал, че генерал Жеков бил недоволен от германците. Попита ме така ли мисли целият български народ за тях. Отговорих: „Не, защото народът не знае какво вършите. Но ако узнае, сигурно така ще мисли."

Попита ме: „Така ли мисли българското висше началство?" Отговорих: „Не зная, но аз така мисля." Тогава ротмистър Михаелес рече, че за всичко това ще направи доклад. Казах му: „Както обичате. Само вярно да предадете мислите ми. От обща полза ще бъде, ако по-добре ни опознаете и да не се отнасяте с българите като към ориенталци и турци. Колкото повече избягвате разни шикании и вмешателства, толкова по-добре за общото съюзническо дело."

Той каза, че така бил нашият договор с тях: щом има германски войски, то главното командване да бъдело германско. Казах му: „Не зная какви са договорите, но смятам, че там, гдето болшинството са български войски, там трябва да командват българи. И всяко злоупотребление, което германците правят в това отношение, ще причини обща вреда. Ние сме верни на задълженията и договорите си, но не желаем да се гаврят с нас — трябва и германците да бъдат верни на задълженията си." След тоя разговор навярно ще ме смятат за „германофоб". Може дори да пострадам. . . Всичко става. Но като българин аз счетох за дълг да кажа моето мнение за високомерното държане на германските началници.

През време на разговора ротмистър Михаелес призна, че постъпката на генерал Шолц в лагера е била твърде груба, че в щаба на армейската група най-голямо значение и тежест имал някой си майор, до когото постоянно се допитвали както началникът на щаба генерал Бьокман, така и другите. Каза още, че генерал Жеков нито говорил, нито подал ръка на офицера за свръзка при щаба на 1-ва армия полковник Тнери, което също доказвало неговата неприязненост към германците. И много други.

При друг един разговор ротмистър Михаелес бе много откровен. Той е родом от Хамбург и се гордее, че не е прусак. Ние, казва той, не обичаме прусаците, защото са груби, високомерни и надменни. Те са истинската причина, гдето целият свят се обяви против нас в тая война. Само българите и турците. . .

Когато кайзер Вилхелм идвал в Хамбург, никой не излизал да го посрещне. Само някои официални лица му се представяли и нищо повече. Един път кайзерът наградил с висок орден един хамбургски гражданин, който бил прочут със своите корабостроителници и с уреждане от него параходни линии по океаните. Но тоя човек върнал ордена с думите: „Аз съм хамбургски гражданин, та нямам нужда от друго отличие."

26 юни. Дохожда при мене майор Фон Греве, началник на отряда „Вардар", за да се споразумеем по някои въпроси относително смяната на участъка.

28 юни, с. Фурка. Днес ще се открие в София изложбата на изработени предмети от войниците на 9-а пехотна плевенска дивизия. Дано има успех. Няколко думи за тая изложба.

На всяка стъпка по позицията се виждат разни видове запалки, шрапнелни стакани и непръснати гранати, аеропланни бомби, които не са експлодирали, гилзи и много други такива. По почин на някои войници, добри майстори, в частите започнаха да изработват разни доста хубави предмети: алуминиеви чашки, медни подноси, светилници, вази за цветя, нашарени аеропланни бомби, кибритници, разни украшения и др. Тая работа, започната отначало като на шега, достави едно развлечение за войниците и от ден на ден изработените предмети ставаха все повече и повече и все по-хубави. Аз поощрявах тая работа. Това породи мисълта да се направи изложба в София и с получената сума да се постави началото на един фонд за паметник на 9-а пехотна плевенска дивизия.

На 13 юни в с. Фурка се откри предварителна изложба на предметите, които ще бъдат изложени в София. На 28 юни изложбата се откри в София. Успехът бе голям. Чист приход 171 567 лева! Изработих Устав (проект) за фонда „Паметник на 9-а пехотна плевенска дивизия".

Юли. На 2 юли вечерта, към 10 часа, се получи заповед веднага да се приготвят и тръгнат за щаба на 1-ва армия всички конници, които има тук налице. Оказа се, че двете дружини от 54-и пехотен полк, които са пристигнали от Битолския фронт, напуснали бивака си при с. Черница до р. Вардар и въпреки увещанията на началниците си офицери тръгнали закъм „дивизията" си — от Милетково към Удово.

Предупредих командира на 34-и пехотен троянски полк, който е оттеглен на почивка, да бъде готов, в случай че му се заповяда да тръгне и спре разбунтувалите се дружини от 54-и полк. На 3 юли се получи известие, че дружините от 54-и полк доброволно се завърнали в бивака си.

4—8 юли. Слаба неприятелска артилерийска стрелба.

9 юли. От 9 до 10,30 след пладне силен неприятелски артилерийски огън, който често преминаваше в барабанен, по предната Дойранска позиция.

10 юли. Горещ ден. Слаба неприятелска стрелба.

11 юли. Преди пладне дойде командирът на 34-и пехотен троянски полк полковник Маринов и ми прочете едно дълго анонимно писмо, написано от войници, с което отказват да заемат позиционния си участък, правят заплашвания и др. Друго едно писмо е намерено на пътя „Генерал Нерезов", в което се подканят войниците от 1 август да напуснат позицията, да избият офицерите си и пр. Няма нищо по-тежко и неприятно за един началник, отколкото подобно проявление на зла воля и демонализация.

12—13 юли. Обиколка по позициите.

14 юли. В 4 часа преди пладне тръгнах за с. Стояково, отгдето заедно с командира на 1-ва бригада полковник Атанасов, командира на 39-и пехотен полк подполковник Михайлов, командира на 4-и полк полковник Панев и командира на 9-а пионерна дружина полковник Данаилов обиколихме новия участък — Кехлибар нос (Вардарския участък) и др. Малко е работено в тоя участък от германците. Изобщо германските офицери много се грижат за своето лично удобство, правят си много обширни и удобни помещения, но за войниците си пет пари не дават.

17 юли. Ходих на Побрегските висоти, гдето заедно с полковниците Бончев и Атанасов огледахме как трябва да стане свързването на 3-а с 1-ва бригада в случай на оттегляне от Побрегската и Богданската позиция. Слаба неприятелска стрелба.

18 юли. Страшна горещина. От 10 часа преди пладне до 5 часа след пладне положително опасно е да се ходи по слънце.

19 юли. Неприятелски аероплани хвърлиха няколко малки бомби. Заедно с дивизионния лекар санитарния подполковник д-р Митрев обиколихме 2-ра полска болница при с. Дедели. Добре наредена. В Дедели обиколихме санитарния парк. Също там обиколих 9-а дивизионна военна поща, мръсотията в която беше неимоверна.

20 юли. Обиколих Кала тепе.

21 юли. Ходих на височина Пясъчна, където възложих на началника на щаба на 3-а бригада майор Георгиев да се приготви за ръководител на учебния курс за подготовка на младши началници.

22 юли. Страшно горещо. Термометърът показва до 55 гра-

то: всеки ден стрелба. Понякога много засилена, та почваме да очакваме атака. В такива случаи по цели нощи бодърстваме в очакване на нападение. Някои полкове се изтеглиха назад в почивка. Зад позицията се произвеждаха редовни занятия в пехотния и артилерийския курс. Правеха се често патрулни нападения за залавяне на пленници. Тия нападения не винаги залавяха пленници, но имаха голямо значение за поддържане нападателния дух на частите.

27 август. От 6 часа преди пладне започна силна стрелба с тежки снаряди по десния и левия бригаден участък, която продължи през деня. Към 6 часа след пладне се получи съобщение от щаба на 1-ва армия, че била заловена телеграма, според която тази нощ англичаните щели да ни атакуват. Направих нужните разпореждания и предупреждения. Ще бодърстваме.

Към 9 часа ми съобщиха от телеграфната станция печалната вест, че брат ми Никола се поминал. Бог да го прости! Той беше един истински добър, честен и патриот българин! Бедният бачо Никола. Много се измъчваше той за големите жертви, давани от България, радваше се на успехите ѝ и имаше пълна вяра в щастливия изход на войната и в светлото бъдеще на Отечеството. Добър българин бе той. Бог да го прости!

Сега е 10,30, топовните гърмежи (наши и неприятелски) не престават. Нашата артилерия насочва унищожителен огън по предните окопи на неприятеля.

28 август. Цялата минала нощ неприятелят отправи хиляди тежки снаряди по „Цербер", „Пазарджик", „Княз Борис", „Жеков", „Княз Кирил" и др. Наблюдавах блясъците. Кои ли юнаци тази нощ ще загинат, стоящи на стража на отечествената граница? Колко майки, жени, деца ще изгубят в тази нощ своите единствени защитници и подкрепа? А бодро стоят на постовете си нашите храбри войници. Войната им е дотегнала, изморени са, но съзнанието за дълг ги крепи. . .

Днес ще стане погребението на бачо Никола. Не ще мога да го видя за последен път. . . А много добър беше той за мене и за всички ни. Не можа да види края на войната, но поне видя победоносното шествие на българската войска. Това го много радваше, но му се искаше по-скоро да свърши войната, за да не се пролива повече българска кръв. Той не беше войник в редовете на войската, но беше напълно предаден с душата си на нея. Обичаше родната войска и се гордееше с нейните подвизи. Истински българин бе той. Лека му пръст!

А неприятелската стрелба не престава. Ще се предприеме ли нападение? Това бодърстване е мъчително, но трябва да бъдем

готови. Голяма е отговорността на всеки висш началник. Всичко трябва да се предвиди и подготви. Добре, ако всичко се свърши благополучно, ами ако има несполука? Трябва човек лично да преживее такива минути (а тук често ги преживяваме), за да разбере защо войната ни състарява, защо нервите и сърцето се разстройват. . . Разсъмва се, а стрелбата продължава. Дадох заповед да се разформироват временно пехотният учебен курс (при с. Чаушли), артилерийският учебен курс и картечната сборна рота (при с. Ходжа Обаси), докато настъпи малко затишие на фронта.

В 7,10 след пладне от щаба на 1-ва армия съобщиха, че от някои заловени разговори се виждало, че противникът давал нареждане до своята артилерия да подкрепи атаката на 29 и 30 август. Ще рече, че действително противникът има сериозни намерения да ни атакува. Нека заповяда. . .

29 август. Цяла нощ и през деня бумтят неприятелските снаряди. Много хиляди снаряди по „Цербер" и други пунктове. Към 6,30 след пладне от щаба на 1-ва армия съобщиха, че била заловена неприятелска телеграма, според която се давали разпореждания за атака срещу „Жеков" на 31 август. Запретих отпуски за войници и офицери.

30 август. Стрелбата продължава през целия ден. През нощта неприятелската артилерия е изстреляла около 13 000 разни снаряда. В 9 часа след пладне барабанен огън по цялата предна Дойранска позиция и по граничии камъни 50, 51, 52. След 15 минути две неприятелски дружини в три линии настъпиха срещу „Жеков", „Княз Кирил", „Чепино" и „Пазарджик". И двете бяха лесно отбити с артилерийски и пехотен огън. Както и в миналите боеве, в тоя участък артилерията (полковник Каблешков) действа много добре. Също и пехотата. През нощта стрелбата отслабна. Нови атаки няма.

31 август. Днес преди пладне неприятелски артилерийски огън, доста слаб, но към обяд отново се засили по предната Дойранска позиция. Има полудели войници от 33-и пехотен полк на „Цербер". В 8,45 след пладне стрелбата се засили, а в 9 часа една верига настъпи към „Княз Кирил". Тя бе разпръсната с преграден огън.

Понеже много нощи подред бодърстваме, късно си лягам, а пък и през нощта по няколко пъти ме събуждат по телефона за разни съобщения, то не мога да се наспя. Главата ми е замаяна. При ходенето политам като пиян. . .

1 септември. Стрелбата продължи цялата нощ, а и сега е същото. Не може да се разбере какви намерения има противни-

кът. От сведенията, които имаме, а също и от слабите части, които атакуваха на 30 и 31 август, може да се съди, че той не разполага с достатъчно войски за сериозни и решителни действия. Но защо изстреля от 27 август досега повече от 70 000 снаряда? Дали това не е само една проста, но скъпа демонстрация и с каква цел? Дали не е една продължителна и сериозна подготовка за по-решителни действия при предположение, че неприятелят е успял нощно време да докара значителни подкрепления, за които ние нямаме никакви сведения? Дали не оттегля войски? Нищо положително не може да се каже. Силна артилерийска стрелба обикновено предшества както сериозните действия, така и демонстративните, а така също и оттеглянето на войски. Кое е най-вероятното в дадения случай? Ще видим. Ние се готвим за сериозни действия.

Командващият 1-ва армия генерал Гешов много често идва на моя наблюдателен пункт Фурка да следи неприятелската стрелба по нашата и по 5-а дунавска дивизия.

2 септември. Рядка артилерийска стрелба.

3 септември. Също.

4 септември. Също. Силен студен вятър. Командващият 1-ва армия ми разреши отпуск от 10 този месец.

5 септември. Целия ден употребих за обиколка на Кала тепе и позициите на 58-и полк (подполковник Личев). С полковник Писаров и подполковник Личев говорихме по разни въпроси: за съкращаване разхода на хората; окопните работи; построяване землянки за дивизионния резерв при трите чешми; по съображенията им за отбрана на участъците и много други.

6 септември. По случай годишнината от превземането на Тутракан — молебен. Казах реч пред войниците. Надвечер — барабанен огън от 30 минути по предната Дойранска позиция. Цялата нощ стрелбата не утихна, но към 4 часа съвсем заглъхна.

8 септември. Затишие.

9 септември. Вечеря в градината „Дойранско езеро" във Фурка — генерал Гешов, Цветков, Тиери, Марков, Клесенс, Михаелес и др.

10 септември. На път за София. От гара Дедели — Удово — Скопие. Оттук пътувам във вагон с генерал Димитриев—Барбаруса. Уволнен за бездействие. Той много говори. Той всичко знаел, всичко предвидил, всичко разпоредил, всичко, всичко. . . На 11 септември в 3,20 часа след пладне стигам на гара София. Иванчо и Гочо заедно с кръстника Железов ме посрещат.

12 септември, София. Явих се на военния министър генерал Найденов[16]. Недоволен е от директора на прехраната генерал Протогеров[17].

13—27 септември. София е пълна с гуляющи хора. Не се чувства тук войната. Ако не е скъпотията и трудността за доставка на някои хранителни припаси, тук война няма. Дами, кавалери, паконтени, намазани и парфюмирани, пълнят улиците. Всички са се предали на печалби и забогатяване. Погнусиха ме всички разговори за акции, гешефти и пр.

На 18 септември стана погребението на добрата царица Елеонора в с. Бояна.

От срещите ми с много офицери узнавам, че недоволството от германците расте всеки ден. И най-много викат срещу тях най-върлите германофили. Разказват, че срещата на царя с кайзера при моста на Черна вода е пример на фокусничество. Царят случайно узнал за пътуването на кайзера Вилхелм и решил на всяка цена да го срещне там и да му покаже, че той е „стопанин" на тая земя, по която се е проливала българска кръв. И кайзерът, след като се целувал „най-сърдечно" с царя, веднага си заминал за Серетския фронт. Той идвал с намерение да посети Кюстенджа. . .

При срещите ни с военния министър генерал Найденов изтъкнах му колко е важно за запазване духа на войската да се премахнат всякакви злоупотребления от кметове и други, а също за нуждата да не се влошава или намалява хлябът.

29 септември, на път за Фурка. Готвя се за връщане на фронта. Как е мъчно на децата ми, че пак ще се разделя с тях.

Видях се с генерал Луков (става дума за Иван Луков — *бел. ред.*). Казва, че промяната в кабинета е предстояща. Оплаква се от генерал Найденова и казва, че много краде! В 11,40 след пладне влакът потегли от Софийската гара.

30 септември. Ниш, Скопие, Удово, Дедели. В 9,45 след пладне в с. Фурка. Чудна лунна нощ. Тъй ми е всичко познато тук, че София изчезна из мисълта ми. Само децата и жена ми привличат мислите ми.

Октомври. Много писмена работа се натрупала. На 3 октомври — обиколка по позицията на 2-ра бригада — Кала тепе. След пладне ходих при 33-а сборна дружина при с. Брайковци и направих преглед на дружината. Почти деца. Мило ми беше да ги гледам. Енергични, весели, бодри.

Имаме скривалища за аеропланни нападения. Църковната камбана подава тревожни сигнали, щом се появят аероплани.

5 октомври. По случай Празника на независимостта имахме молебен, на който присъстваха и представители на полковете. Обяд, музика.

6 октомври. Тази сутрин с командващия 1-ва армия генерал

Гешов ходихме на Кала тепе при щаба на 2-ра пехотна бригада. Когато се връщахме от наблюдателния пункт, един снаряд се пръсна близо и много парчета паднаха около нас. Едно парче, още горещо, подадох на командващия армията за спомен.

7—8 октомври. Обиколих сборната рота от 17-и пехотен доростолски полк. Също учебния пехотен курс при с. Чаушли. Неприятелската артилерия постоянно обстрелва предната Дойранска позиция.

9 октомври. Ходих в с. Валандово да направя преглед на сборната 34-а пехотна дружина.

Слаби неприятелски пехотни части (две роти) атакуват „Жеков", „Кирил", „Нерезов" с цел да заловят пленници. Отблъснати са от нашия прегражден огън, а от един неприятелски взвод, който успял да навлезе в „Жеков", има убити — един поручик и 20 войници, т. е. почти целият взвод е унищожен! Хванати са пленници англичани. . .

11—12 октомври. Обиколка по тилните части. Рядка неприятелска стрелба. Превалява силен дъжд. Студено.

13 октомври, с. Фурка. Молебен по случай започване на третата година от войната.

15 октомври. В село Ходжа Обаси.

16 октомври. След пладне обиколих 4-а и 5-а батарея от 19-и артилерийски полк на височината Чук. Командирът на отделението (подполковник Марчев) е негодник: ленив, без инициатива, не упражнява никакъв надзор. Една от батареите му вече 10 дена не е провеждала занятия без причина — той не знае. Нищо не знае. За всичко търси мъчната му страна и само това говори: „Няма, не може, не може!" Пълна незаинтересованост.

19 октомври. В 6 часа преди пладне тръгнах за с. Стояково. Оттам при командира на 1-ва пехотна бригада полковник Атанасов на Стояковската висота. През с. Богородица — Костенурски овраг — в Кехлибар. Преглед на някои български и германски батареи.

През Свинския овраг—Близнаците—Каменната чука и обратно за с. Фурка, гдето пристигнах по тъмно. Дългото ходене пеш много ме умори.

20 октомври. Много силна неприятелска артилерийска стрелба срещу предната Дойранска позиция и десния бригаден участък (50, 51, „Нос"). Много десетки хиляди снаряди се изстреляха. Разрушенията по позицията са значителни. Непрекъснато вали дъжд. Тежко е положението на нашите войници в това дъждовно време и под непрекъснатата неприятелска артилерийска стрелба.

23 октомври. Поради барабанния огън очаквахме нападение през нощта. Нищо не се случи.

27 октомври. Наредих щото всеки ден след вечеря да се държи беседа в офицерската трапезария за бойните действия на дивизията през настоящите месеци преди две години, т. е. през 1915 г.

28 октомври. Освети се новооткритото първоначално училище „Иван Вазов". Водосвет. Реч от дивизионния проповедник. На децата се раздадоха хляб и сирене. Голяма радост бе за тях.

По сведения от щаба на 1-ва армия англичаните проектирали да ни нападнат на 1 ноември. Направих нужните предупреждения.

29 октомври. По случай бойния празник на 33-и пехотен свищовски полк една депутация дойде да ме поздрави от страна на полка и ми поднесе подарък: шест алуминиеви чашки за ракия с поднос и една бомба-запалка. Не за първи път получавам поздравления и разни дребни подаръци от полковете. Винаги съм бивал трогнат от това внимание, макар и всякога да съм съветвал да не ми носят подаръци. Какво да се прави. Сродих се с полковете и те с мене: всеки ден се виждаме по позициите, а това много ни сближава.

В 11;30 преди пладне присъствахме на едно рядко зрелище. Пет английски аероплана минаха над Фурка и се насочиха към Дедели, гдето е щабът на 1-ва армия, за да хвърлят бомби. Посрещнаха ги пет германски аероплана и се започна между тях борба на живот и смърт. Спущаха се като оси едни срещу други, обстрелваха се с картечници, а и нашата противоаеропланна батарея при щаба на армията обстрелваше силно неприятелските аероплани. Четири снаряда от тая батарея паднаха при с. Фурка, гдето се пръснаха. Изобщо противоаеропланната артилерийска и картечна стрелба е доста опасна за околните войски. И други път батареята при щаба на армията е удряла в с. Фурка. Боят между двете аеропланни ескадри продължи около 10 минути, при което неприятелят претърпя пълно поражение. Два английски аероплана паднаха в района на дивизията. Един английски авиатор е убит и други двама са ранени от артилерията. Казаха, че и друг английски аероплан бил повреден, но аз не видях това. Днешният ден бе успешен за нашите авиатори и противоаеропланната батарея.

30—31 октомври. Рядка артилерийска стрелба.

Ноември, с. Фурка. Неприятелската стрелба, рядка или посилна, продължава. Често пъти поради съобщения от щаба на армията, че се готви нападение срещу нас, а също поради

засилената неприятелска артилерийска стрелба ние бодърст-
ваме до късно през нощта.

3 ноември. Слабо нападение срещу 51.

4 ноември. Днес стана тържественото откриване на ново-
построения дивизионен театър-кинематограф при с. Ходжа Оба-
си. На представленията тук ще присъстват поред всички войници
от частите. Актьорите са войници любители.

Към 11 часа след пладне силен барабанен огън по 50, 51
и др., а две неприятелски дружини в три гъсти вериги настъ-
пиха към 51, но бяха отблъснати. По това време бях на наблю-
дателния пункт Фурка. Зрелището от нашите и неприятелските
пръскания, от многобройните бели, червени и зелени ракети
беше чудно и страховито. Гърмежите раздрусваха земята. А
там, в този ад, живеят хора, бдящи за всяко движение на про-
тивника и готови да го посрещнат с бомби и на нож. Кръв се лее
сега там.

5, 6, 7, 8, 9 ноември. Спокойно, т. е. само редки непри-
телски изстрели.

10 ноември. Проучваме проект за едно настъпление към Со-
лун. На моята дивизия се пада най-трудната задача.

Много е важно, когато дойде време за настъпление, да се
повдигне духът на войските и да се настроят нападателно. От
дългото стоене на позицията и от постоянно създаваното убеж-
дение, че ние сме постигнали всичко и че няма какво да търсим
към Солун, войниците са проникнати от съзнанието, че трябва
упорито да се отбраняваме, но за настъпление хич да не се мис-
ли. Това се отнася и до офицерите. Аз често съм беседвал с тях
и всякога съм казвал, че ако се наложи, ще трябва непременно
да настъпим, за да разгромим и англичани, и гърци и да си взе-
мем Солун. Но забелязвам, че са уморени от дългата война.
Па и създало се е убеждение, че дори да вземем Солун, при мир-
ните преговори самите наши съюзници — австрийци и герман-
ци — не ще оставят Солун да бъде наш. Кой знае? Може би
това така ще бъде. За всеки случай аз вземам мерки да вдъхна вяра
най-напред у старшите началници, а постепенно да се създаде
нужното настроение и у всички чинове. Без това успехът не може
да бъде сигурен.

12 ноември. Днес свиках бригадните командири полковни-
щите Бончев, Писаров, Каменов, Атанасов, дивизионния инже-
нер полковник Данаилов и др. за обсъждане какви подготви-
телни работи трябва да се извършат предвид възможността да
получим заповед за настъпление към Солун. Те ми доложиха
че войниците не искали да отиват в патрул, нито да нападат

като смятали, че България е постигнала всичко. Разпоредих да се беседва и да се подготвят войниците за настъпателни действия. Донесох веднага на командващия 1-ва армия.

13, 14, 15, 16 ноември. Затишие. Студено и ветровито. Туктаме се вижда лед. Зима иде.

17 ноември. Днес отново събирах бригадните командири полковниците Бончев, Писаров, Каменов, началника на щаба, дивизионния инженер да им говоря за предполагаемите предстоящи настъпателни действия. Всички пехотни началници ме уверяват, че войниците са готови да бранят позициите, но не са така готови за настъпление. Облеклото на войниците е толкова скъсано и негодно, че просто ме е срам и ме е жал, като ги гледам. А облекло отникъде не иде. . .

18 ноември. Патрулните наши предприятия за залавяне на пленници не успяват. Противникът е бдителен, но като че ли нашите войници и офицери неохотно отиват. Разпоредих да се направят нови патрулни нападения в бригадите за залавяне на пленници.

19 ноември. Днес след пладне К. Николов чрез Щаба на Действащата армия и щаба на 1-ва армия ми обади, че ми се е родил син. Нека бъде живо и здраво бебето! На жена ми се искашѐ да бъде момиченце, но. . .

20 ноември. От заловения завчера пленник, английски подофицер, става явно, че срещу участъка на 39-и пехотен полк, до Вардар, са дошли френски колониални черни войски. Значи ще имаме работа и с чернокожи. . .

22 ноември. Днес командирът на 3-а бригада полковник Бончев сдава бригадата си по случай назначаването му за началник на 5-а дунавска дивизия. Отличен боеви офицер!

23 ноември. Ясно, но много студено време. На вечеря — в щаба на 1-ва армия, гдето командващият армията ми даде някои указания за през време на неговото отиване в отпуск. Аз ще го замествам от утре, 24 того.

Към 10 часа след пладне бях на наблюдателния пункт Фурка. За тази нощ се готвят патрулни нападения срещу бившата застава „Долджели", граничния камък 27 и бившата застава „Пловдив" с части от 33-и, 17-и и 34-и полк — всичко около 200 души. Цел: залавяне на пленници, а в случай че противникът не окаже сериозно съпротивление, да се задържат камък 27 и „Пловдив". В 10,50, точно според приготвения план, се започна силна артилерийска стрелба против горните пунктове, а в 11 часа патрулните щурмуващи колони стремително се нахвърлиха срещу тях. Англичаните оказаха силна съпротива.

След продължителен ръкопашен бой нашите патрули се завърнаха с пет души пленници. Англичаните са понесли значителни загуби, но и нашите не са малко. Силно струват тия патрулни нападения. Но от по-високото началство постоянно се настоява да залавяме пленници.

Докато бях на наблюдателния пункт, ненадейно дойде брат ми Борис, пристигнал по едно дело в тукашния военнополеви съд.

От 24 ноември до края на месеца. Нищо особено.

1—7 декември. Слаба артилерийска дейност. Сняг. Ветровито и много студено.

8—10 декември. Силна стрелба срещу „Цербер".

11 декември. През нощта постоянни огневи нападения по „Цербер" и други пунктове през всеки 10—15 минути. В 4,45 преди пладне започна силен барабанен огън по „Цербер" и заставите „Кристали", „Междина", „Солун", а също по предната Дойранска позиция. Този силен огън продължи 50 минути, а към 5,35 от Кристалийската застава се подадоха червени ракети. Един неприятелски патрул от около 60 души настъпил, но бе лесно отблъснат с прегражден и бомбов огън. Стрелбата утихна едва към 7 часа. Навярно целта на нападението е била залавяне на пленници. Неприятелската артилерия изстреля много хиляди тежки и леки снаряди. Много шум за нищо. Само едно постигна противникът: че ни държа в напрегнато състояние няколко дена, а последната нощ никой не мигна.

12—13 декември. Сравнително затишие.

14 декември. Днес ходих при командващия 1-ва армия генерал Гешов, който снощи се завърна от отпуска. Между другото той съобщи, че от разни места — Дирекция на СГОП (Стопански грижи и обществена предвидливост — *бел. ред.*), Главното интендантство и други — му казали, че в страната няма достатъчно храни и че наскоро ще настъпи криза в прехраната на войската. Тази криза вече се чувства. На войника даваме по 800 грама хляб, което при сегашните зимни и работни условия на позицията е малко. Войниците открито заявяват това. Запасите в дивизията намаляват всекидневно. И ако продължава така, т. е. да получаваме недостатъчно количество брашно, то наскоро действително ще настъпи глад. Облеклото е негодно, обущата липсват, много войници са почти боси. А времето е влажно и студено. Войниците на позицията са постоянно под гнета на неприятелския огън.

Какво ще стане, ако хлябът бъде още повече намален, както е твърде вероятно да стане в скоро време? Пак ние — начал-

ниците на фронта — ще понесем пакостните и вредни последствия от вътрешните неуредици. Казват, че жито се изнасяло контрабанда в Турция и другаде с благосклонното съдействие и съучастие на министри, депутати, железничари, митничари и др. Къде ще му излезе краят — не може да се предвиди. Във всеки случай жалко е, че нашите храбри и търпеливи войници ще бъдат подложени на вредни агитации от разни социалисти, дружбаши и др., за да ги деморализират.

Тежка е задачата на началниците в подобни случаи, когато трябва да се поддържат духът и дисциплината при такива условия. Войната е едно изпитание за годността не само на войската, но и на народите. Нашата войска се показа достойна във всяко отношение, обаче тилът — тиловата интелигенция — се показа покварена, егоистична, алчна за богатства. У нея липсва чист патриотизъм; пари, пари иска тя. С какви средства ще ги спечели — малко важи за нея.

Получи се съобщение, че англичаните се готвели да ни атакуват наскоро.

16 декември. Има някои пунктове от позицията — много близки до неприятелската позиция, — които са изложени на постоянно обстрелване било с артилерия, било с минохвъргачки и картечници. До тия пунктове денем никой не може да се доближи, защото местността зад тях е открита и неприятелят не позволява никакво движение. До тия пунктове се ходи само нощем. Подвоз на храна, бойни припаси и други такива е възможен само нощем. По тая причина неприятелските картечници и нощем стрелят по техния тил.

Такъв изложен пункт е „Княз Борис" на предната Дойранска позиция. Той е далече на 500—600 метра от английската позиция, която е командваща, т. е. по-висока от него, и всичко се вижда. От нашата главна позиция е далече около 2400 метра. Понеже днес времето е ясно и приятно, аз реших да отида до „Княз Борис" посред бял ден. За другари взех старшия адютант подполковник Семов и командира на пионерната дружина майор Милтенов.

Тръгнахме по пладне от позиционния участък „Бошнаков". Местността е съвършено открита. За да не блестят на слънце, саблите ни са обвити в тъмен плат. Не бяхме изминали 500 крачки, един неприятелски снаряд профуча и падна на 200 крачки зад нас. Заповядах да се пръснем встрани по на стотина крачки един от друг. Докато направим това, ето втори неприятелски снаряд падна пред нас. Но повече изстрели не бяха дадени:

не може с артилерия да се бият отделни хора. Продължихме спокойно движението си напред.

Неприятелската артилерия в това време обстреля Ловченската висота, а след това насочи огъня си срещу „Княз Борис", като разруши част от окопите му. Бяхме на около 400 крачки до „Княз Борис", когато стрелбата по него се прекрати. Обаче като достигнахме на около 200 крачки, зачуха се картечни гърмежи по нас. Веднага се спуснахме в един ров, образуван от дъждовете, и наведени пристигнахме и влязохме в скривалището на „Княз Борис".

Офицери и войници не вярват на очите си: досега никой не е можел да отива там денем. Поздравих ги, дадох им една кутия — 100 папироси, поприказвахме. Излязох от скривалището и по окопа проверих предните наблюдатели. Тук най-често биват убивани наши войници. Поздравих наблюдателите за тяхната бдителност и видях направените разрушения в окопите.

След като се позабавихме около половин час, тръгнахме през Пикет и Дойранските висоти и се спуснахме в Дойран. Градът е съвършено разрушен. Езерото развълнувано, заляло шосето, и водата достига вътре в града. А оттам, необезпокоявани от никого, стигнахме до Кала тепе, гдето си отпочинахме в наблюдателния пункт на 2-ра бригада. Полковник Писаров се зарадва и ми рече: „Добре, че англичаните не са се досетили, че началникът на дивизията е на „Княз Борис", иначе щяха да открият барабанен огън, за да го разрушат."

Беше доста тъмно, когато се завърнахме във Фурка. Тук ми казаха, че полковник Писаров побързал да съобщи в щаба на дивизията, както и в щабовете на другите бригади, че съм ходил денем на „Княз Борис". Не бях много доволен, че се прави шум от такава дребна работа, но си помислих: „Това ще действа възпитателно на началниците и на войниците."

17, 18, 19, 20, 21 декември. Времето променливо. Неприятелски аероплани летят над нас, но бомби не хвърлят. Неприятелската артилерия поддържа рядка стрелба, която понякога добива вид на силни огневи нападения по предната Дойранска позиция.

22 декември. Получи се съобщение, че генерал Сарай бил сменен с генерал Гуро. Говореше се, че тоя генерал бил млад, енергичен и че настоявал да се предприеме настъпление срещу нас. Ако това е вярно, трябва да очакваме сега по-решителни действия от страна на англо-френците тук.

23—30 декември. Времето дъждовно. Слаби стрелби.

31 декември. Слаб дъжд през целия ден. Гъста мъгла. Посрещане на Новата 1918 година. Вечерта всички български и германски офицери в с. Фурка (54 души) се събрахме в офицерската трапезария на щаба на дивизията. Програмата за развлеченията беше много разнообразна и сполучливо изпълнена. Песни, музикален квартет, концертно рисуване, декламации, хумористични, наддаване за една картина и една ваза за в полза на фонд-паметник за 9-а дивизия и много други, та не усетихме как дойде полунощ.

Поздравих гостите с Новата година, а в същия миг английската артилерия ни поздрави с едно бурно огнево нападение срещу цялата ни позиция. . .

От офицерите в щаба на дивизията ми поднесоха подарък една хубава ваза и една картина, представляваща моята квартира нощно време. Празненството продължи и след полунощ.

През изтеклата година усилията на противника бяха насочени главно срещу левия бригаден участък (Дойранския участък), а срещу Вардарския участък бяха значително по-слаби.

1 януари 1918. Чудесен, сякаш пролетен ден. Слънцето весело грее и помага за радостното празнично настроение. Към обяд дойдоха в квартирата ми всички български офицери от Фурка и началникът на германските войски във Фурка. Музиката ни посвири малко.

Ходих при командващия 1-ва армия генерал Гешов, за да му поднеса поздрави по случай Новата година. Също при генерал Поселт.

Получих подарък от 1/9-а минохвъргачна рота — една алуминиева минохвъргачка, изработена в ротата. Вечерта командирът на 34-и троянски полк полковник Маринов ме изненада с един отличен подарък — гипсова група „Щурмови при Дойран". След вечеря бяхме канени на кафе при дивизионния интендант подполковник Чалъков.

Изобщо първия ден от новата година прекарахме доста весело и ако не бяха четирите неприятелски аероплана, които по обяд ни накараха да влизаме в скривалищата, нищо не щеше да напомня бойното положение.

2 януари. Преди пладне дойдоха при мене художникът господин Мърквичка и двама австрийски художници, а именно Принц и Граф! Задържах ги за обяд. Както е известно, синът на Мърквичка бе убит през войната.

Тук му е мястото да кажа нещо за дивизионния художник (Ц. Т.). Тоя господин, страхлив, бездеятелен, не излизаше от квартирата си да доближи до позицията, да види как живеят вой-

ниците, да направи някои скици от натура. За да го подканя да работи, аз му приготвих едно голямо ателие в училището, защото той казваше, че имал нужда от такова. Добре. Ателие се приготви, но дивизионният художник не мърда. Хареса му се главата на някой войник с каска, вика го и рисува главата му. Такива глави бе нарисувал десетина. Но нищо друго! Ателието не го бивало!

Казах на Мърквичка. Заведох го в приготвеното ателие. Той се обърна към дивизионния художник и му рече: „Господин Т., такова удобно и обширно ателие никой художник и в София няма."

Така че от художествената работа на дивизионния художник не остана никакъв спомен за бойната дейност на 9-а плевенска дивизия.

За щастие, в 17-и пехотен доростолски полк имаше един запасен поручик — Яким Ванчев. Истински художник по душа, тоя талантлив човек нарисува много скици от позицията. Като офицер в строя той рисуваше всичко, застанал на открито върху окопите. Той не търсеше ателие. В студ и мраз, щом настъпи малко затишие в ротния му участък, грабва четката и рисува. Художник, достоен за похвала.

3 януари. Чудесен ден. Неприятелски аероплани летят над Фурка. Един бе свален при Дойранското езеро. Двамата авиатори съвършено здрави. Първата им работа след падането е била да запалят аероплана!

Когато ги доведоха за разпит в с. Фурка, те категорично отказаха да дадат каквито и да било показания. Така трябва да постъпва всеки офицер. Доктор Съев се завърна от София и ми каза, че като бил у дома, моят син Иванчо (6-годишен) го питал от кои е: от подвижните или действителните офицери!?

4—6 януари. Снежни вихрушки. Ветровито и много студено.

7 януари, Коледа. Великолепен ден — светъл, топъл. Неприятелски аероплани постоянно ни безпокоят. Бомби не хвърлят, но от нашата противоаеропланна артилерия паднаха множество парчета около нас, а цели два снаряда паднаха край селото. Зрелището е интересно. Имаме го безплатно всеки ден, щом времето е добро. . .

8 януари. Неприятелски аероплани от сутринта. Но излезе вятър и те се скриха. То не е една беля: ако времето е добро — идват аероплани, ако няма аероплани — то пък времето е лошо.

9—13 януари. Време променливо. Понякога буен вятър за-

зáля човека. През последните дни неприятелската артилерия доста засили стрелбата си.

14—22 януари. Рядка неприятелска стрелба. През това време обиколих: 9-и главен етапен магазин на гара Дедели; проверих участъка на 58-и пехотен полк на височина Варовита, а също разположените там батареи, гранатохвъргачки и др.; 1/9-о отделение от дивизионния лазарет на д-р Златаров; сборната дружина от 39-и пехотен полк при с. Богданица; две сборни роти от 34-а сборна дружина при с. Валандово; щурмовата дружина при с. Долна Собра, гдето в присъствието на 8 души шведски офицери се направиха упражнения за щурмуване на укрепена неприятелска позиция. Упражнението излезе сполучливо и много ефектно.

23 януари. На обяд имахме гости: осем души шведски офицери под водителството на полковник Окерман (бивш военен министър, а сега командир на 10-а пехотна бригада). След тях дойдоха главнокомандващият Действащата армия генерал Жеков и престолонаследникът княз Борис. Ходихме на наблюдателния пункт. Вечеряха при нас. Музика. Песни.

24 януари. В 4 часа преди пладне силна артилерийска стрелба ме събуди. Отидох веднага в щаба на дивизията. Неприятелският огън — почти барабанен — е насочен към „Цербер", Кала тепе, Лерин и „Канарата". Нашата артилерия отговори. Стрелбата продължи страховито докъм 5 часа преди пладне и постепенно утихна.

Неприятелят се опитал да нападне някои застави („Канарата", „Кристали" и др), но безуспешно.

В 11 часа двубой между наши и неприятелски аероплани. Артилерия. Картечници. Парчета пищят около нас. Нито е да се увираш в скривалище, нито е да се стои на открито. За съжаление един наш (германски) аероплан бе запален и падна в района на дивизията при с. Волован. Авиаторът бе убит.

25 януари. Ветровито. Много студено. В 7 часа преди пладне отидохме с офицера за свръзка при 1-ва армия майор Ландфрид и офицера за свръзка при щаба на дивизията подпоручик Мичелски в с. Чаушли, гдето присъствахме на едно учение по атака и отбрана на укрепена позиция.

След пладне заедно с полковниците Каменов и Галунски ходихме при 22-ро артилерийско измервателно отделение, гдето разгледахме по кой начин измерват и засичат местата на неприятелските батареи.

26 януари. Рядка стрелба. Получихме предупреждение, че

нощес ще има нападение от страна на англичаните, ама нищо нема. Бяхме готови да ги посрещнем.

27 януари. Хубав ден. По случай рождения ден на кайзер Вилхелм II има парад и молебен на германските части в дивизията. Парада приех аз. Командва майор Бройх. След молебена майор Бройх държа реч за кайзера и за нашия цар. Отговорих. Церемониален марш.

Вечерта имахме на вечеря гости: генерал Гешов, княз Кирил, германски артилерийски офицери от Фурка и др. Песни. Музика.

28—31 януари. Аероплани. Неприятелска артилерийска стрелба, засилена по предната Дойранска позиция и други пунктове. Обиколки и прегледи: в с. Казъл Дуан — на 2/9-а минохвъргачна рота и 9-а ветеринарна лечебница; в с. Волован — проверка на занятията в оттеглената назад 2/19-а батарея; в с. Казъл Дуан — стрелба с леки и средни минохвъргачки от 2/9-а минохвъргачна рота.

1 февруари. Силен студен вятър. Заедно с командващия 1-ва армия генерал Гешов ходихме в с. Чаушли за едно нападателно дружинно учение от учебния курс (началник на курса подполковник Монев).

След пладне бяха събрани при мене всички бригадни и други командири, за да им дам някои указания за мерките, които трябва да се вземат против вредните агитации от тесните социалисти.

Забелязва се, че откакто е дошъл новият командващ Солунската армия генерал Гийома, неприятелската артилерийска стрелба е засилена.

2 февруари. Преди пладне ходих на височина „Иван Вазов" да присъствам на дружинно учение от 58-и пехотен полк. След пладне — на височина „Камила", гдето една 15-см германска батарея произведе две стрелби: една с аеропланно наблюдение, а друга — с право наблюдение.

Ходих в с. Казъл Дуан да видя на самото място как е станало пукането на една средна минохвъргачка от 2/9-а минохвъргачна рота. Поради силния и студен вятър се вкочанясах.

3 февруари. Присъствах на една беседа в 19-и артилерийски полк по употреблението на артилерията. Сказчикът капитан беше командирован в гр. Прилеп на един кратък курс, устроен при 11-а германска армия.

4 февруари. Студено. Ветровито. След пладне проверих дивизионната поддръжка (две дружини от 34-и пехотен полк) на местностите Юнашки колиби и Мечи яр (на западните склонове на Дъб).

5 февруари. Аероплани. Бой във въздуха. След пладне с дивизионния лекар д-р Митрев обиколихме 2/9-а полска болница (д-р Стоянов) и 9-а дивизонна поща в с. Дедели. Навсякъде добър ред.

7 февруари. Преди пладне ходих при командващия 1-ва армия по разни служебни въпроси, между които:

1) Да се засили тежката артилерия в дивизията, обаче вместо това се получи заповед да се изтегли една германска 15-см гаубична батарея!

2) За духа на войниците: за отбрана — добър, за настъпление — не е добър. Разни случаи на нарушение на дисциплината, анонимни писма и др.

3) За реда, по който да става сменяването на частите на предната Дойранска позиция.

4) За нуждите да се вземат радикални мерки във вътрешността на страната против разни социалисти, революционери и др., а не само от нас да се иска да не допущаме агитация и пр. в частите.

5) Да се дават по-щедро награди на войниците и много други. След пладне аероплани.

8 февруари. Много студено. Рано сутринта отидох в участъка на 1-ва бригада, гдето заедно с командира на бригадата полковник Атанасов и командирите на 4-и, 39-и пехотен и 18-и артилерийски полк обходих позицията от с. Богданци до р. Вардар (Стояна височина) и дадох указания как трябва да се загъне флангът, в случай че очакваното настъпление срещу Сеховската позиция (участък на 5-а дивизия) успее. Също дадох указания на самото място коя позиция и как трябва да се заеме и укрепи, в случай че противникът успее да заеме гр. Гевгели или дори височите при с. Мързенци.

9—14 февруари. Време променливо. Рядка артилерийска стрелба. На 12 февруари неприятелски аероплани хвърлиха бомби в гара Дедели и запалиха огнестрелния склад. Грамадни експлозии продължиха до вечерта.

Напоследък се забелязва едно отслабване на дисциплината — резултат на агитации и подстрекателства. В 4-и пехотен плевенски полк се залавяли множество възвания и анонимни писма (в 57-и пехотен полк още през май 1917 се заловиха такива), пълни със заплашвания и подканящи войниците към бунт, напущане на позицията с цел да се сключи поскоро мир. В 17-и пехотен доростолски полк отказват да отидат в патрулно нападение. В 57-и полк — също. В 34-и троянски полк — нежелание да отидат на позицията. Анонимни писма,

възвания и заплашвания. На 11 того бе поставена бомба пред бараката на командира на 16-а рота, от която бомба бе тежко ранен един войник. На 12 того бяха запалени две бомби до бараката на командира на 14-а рота, а също и оставени заплашителни възвания. За съжаление, убеден съм (така долагат и бригадните командири), че някои от запасните офицери съчувстват на тази „болшевишка" дейност. Големи грижи и безпокойство ми причиняват подобни произшествия. Виновниците подстрекатели навярно не са много, но мъчно се залавят. Вземам всички мерки, за да заставя частите да изпълнят доброволно дълга си. Заповядах до 20—25 февруари да застъпи 34-и пехотен полк на позицията (Дойран), като в левия бригаден участък назначавам по три дружини от 33-и, 17-и и 34-и пехотен полк. Дано стане всичко в ред. Няма по-грозно и страшно нещо от това, да започнат открити бунтове. С какво и с кои части ще се усмиряват?

Явно е, че войниците са изморени от дългата война. Смятат, че всичко сме постигнали, та въобще няма нужда да продължава войната.

Но от България ли зависи да се сключи мир?

Агитаторите от вътрешността на България и тук — разни дружбаши и тесняци — не си задават тоя въпрос. Но не само умората и всекидневните опасности се отразяват зле върху духа на войниците. Лишенията, недостатъчната храна, съвсем изпокъсаното облекло, когато редом с нас германските войници бяха и по-добре хранени, и безупречно облечени, също така оказваха своето зловредно влияние. Също лошите слухове, пристигащи от вътрешността. Докато изначало пущаните в отпуска войници и офицери се завръщаха радостни и бодри, сега се забелязва умърлушеност. Войниците отпускари разпространяват лоши слухове, че семействата им гладували, че били изложени на поругания от кметове и секретар-бирници, а също и в писмата, получавани от вътрешността, се съобщаваха много лоши работи — истински или лъжливи — за кражби, бързи забогатявания, изкуствено повишаване на цените и др.

Някои опозиционни вестници съобщаваха лъжовно, че уж по ходатайство на някои лекари, близки до министър Радославов, били изпратени много хиляди килограми хинин за турската войска, а нашите войници и офицери тук, често страдащи от малария, не можеха да получават хинин в достатъчно количество.

Офицери разправяха, че в градовете, особено в София, всички се втурнали в гешефти, спекули, бързо и незаконно забогатя-

ване и други такива. Много млади и здрави граждани — освободени кой знае как от фронта — свободно се движат, забавляват се или търгуват, вместо да бъдат в редовете на войската, и много други. Па и самите войници, като ходят в отпуск, се убеждават, че едни жертват живота си и понасят неизказани страдания за Отечеството, а други в същото време нищо не искат да знаят.

Лоши слухове се носят и бързо се разпространяват: слухове, че Радославов и други големци били подкупени; слухове за некоректно отнасяне на германците, които закупували и изнасяли всички храни; за добруджанския въпрос[18] и много други. А позиви за напускане на позицията, избиване на офицерите и много други се намираха често в тила на позицията. Понеже 9-а пехотна плевенска дивизия се комплектува от окръзи, гдето земеделското население съчувства на Стамболийски, то предполагаме, че повечето от тия мръсни позиви са дело на дружбаши. С една реч, може да се каже, че неуредиците в тила, т. е. във вътрешността на България, са главната причина за настъпващото разложение във войската.

Всичко това създаваше големи грижи на началниците, които водеха двойна борба: срещу противника на фронта и срещу разложението между войниците.

На бригадните, полковите и другите командири казвах: „Давайте винаги личен пример, във всички опасни минути бъдете при войниците си, говорете им и ги уверявайте, че не всички от вътрешността лоши слухове (за кражби, злоупотребления и др.) са верни; че ако има престъпници в страната, те ще бъдат заловени и заслужено най-строго наказани; че нашият дълг е да обръщаме погледите си само напред, към противника, и да не се вслушваме какво се говори отзад. Сега е време да покажете какво влияние имате между войниците си и дали сте спечелили тяхното доверие. Внимавайте и не пропущайте никой случай да окуражавате подчинените си. Българският войник доказа, че е разумен, храбър, търпелив и съзнателен, но трябва да му помагате при създалото се трудно положение. Бъдете бдителни.“

Една вечер, като се завръщах късно от позицията, аз дочух на едно място, че се свири на гъдулка и се пее песен. Доближих незабелязано и видях голяма група войници, събрани около един войник гъдулар, който с тъжовен, но приятен глас пееше песен, в която се говореше за „черни бетоне“, гдето гниели войниците, гладни и боси, а господарите в България „рахатували и трупали пари“... Тогава влязох сред войниците и като укорих певеца за неговата песен, казах му, че

Господ го е надарил с хубав глас не за да обезкуражава другарите си, а като истински българин с песните си да ги ободрява и да възхвалява храбростта на юнаците, както народните песни възхваляват и прославят хайдутите и други борци за свобода, които не по-малко са търпели лишения и опасности. Да не слушат лъжливите слухове, разпространявани от зложелатели, и т. н.

По тоя случай аз посъветвах командирите на бригадите и полковете да бъдат бдителни и да не допускат „народните певци" да смущават другарите си.

15 февруари. В 8,20 след пладне има силно огнево нападение против предната Дойранска позиция.

16 февруари. През нощта наваля хубав сняг. През целия ден валя сняг на едри парцали. Тихо и приятно. Но кой може сега да се радва на това прекрасно зимно време?

17 февруари. Снегът непрестанно вали. Дебелината му достига до 75—80 см. Всички телефонни жици са скъсани от тежестта на снега.

Слушам често пъти офицерите да си говорят: „Нашите войски в Добруджа, по Черноморския бряг и в Гюмюрджинско (Беломорската отбрана) вече цели години не чуват изстрел, а се смята, че са на война като нас!" Също и войските на Беласица.

Разправят следното: един офицер в отпуск бил запитан: „Ами вие собствено откъде идете: от фронта или от Беласица?" Друг разказва: един офицер от Македонската дивизия на Беласица отива в отпуск в София. Там доближил до него един хлапак, загледал се в лъвчето на фуражката му (македонците носят лъвче) и рекъл: „Ахаа, при Беласица е спокойно", и избягал.

Дивизионният лекар д-р Митрев разказва, че като бил из района на Беласица, много офицери му казали, че те скучаят, когато няма стрелба срещу 9-а дивизия. Много приятна гледка било да наблюдават пръсканията на неприятелските снаряди над. . . нашите глави.

Говорят: „Не македонците бранят Беласица, а Беласица пази македонците!"

18 февруари. Получи се сведение, че неприятелски войници, облечени в бели ризи и незабелязвани по снежното поле, се опитвали да нападат ненадейно. Дявол да ги вземе, досетливи и хитри са, но и ние не дремем. . .

19 февруари. Тази сутрин към застава „Габаре" (54-и пехотен полк) настъпила една група от около 20 неприятелски войници, облечени в бяло облекло. Забелязани навреме, те били прогонени с огън.

От подслушвачните станции при Сехово и „Близнаците“ дойдоха сведения, че противникът получил значителни подкрепления и 7-дневен запас хляб. Тия две сведения, ако са верни, показват, че наскоро ще има сериозни действия тук.

20 февруари. Рядка стрелба.

21 февруари. Ветровито, студено. Вечерта 34-и пехотен троянски полк зае в ред и без произшествия дадения му участък („Жеков“, „Нерезов“). Ясна лунна нощ. Светло като ден.

22—28 февруари. Времето ясно, топло, хубаво. Неприятелски аероплани пак сновят над позицията, но бомби не хвърлят. Един наш артилерийски снаряд падна в селото, но не се пръсна.

1—2 март. Дъждовно. Рядка стрелба.

3 март. На днешния ден миналата година поех командването на дивизията. Колко тревоги, колко мъчителни часове и дни съм прекарал, но и колко славни минути!

Днес дойде при мене германският офицер за свръзка подпоручик Мичелски и ми съобщи, че наши войници от 4-и пехотен плевенски полк говорили на германски картечни войници, че наскоро щели да направят бунт, но те — германците — да не се безпокоят, защото на тях нищо лошо не щели да сторят. Поисках да ми се посочат ония български войници, които са говорили подобни неща.

Действително от много признаци се вижда, че 4-и пехотен плевенски полк е с разколебан дух. Сигурно и някои офицери са замесени вътре. Вземаме постоянно мерки за противодействие.

4—5 март. Рядка стрелба.

6 март. Дъждовно. Рядка стрелба.

Повиках командира на 1-ва пехотна бригада полковник Атанасов и между другото му казах да държи оттеглените за обучение две роти от 39-и пехотен полк не при ротите от 4-и плевенски полк (с. Богданци), а далече — при Дъбова гора, за да не попаднат под тяхното вредно влияние. Също командирът на 4-и пехотен полк да размества войниците от едно село или община в разни роти, за да не могат лесно да се нагласяват за бунтове. Говорихме също за частите, които сигурно могат да се използват за усмиряване с оръжие на възбунтувалите се части от 4-и полк, ако стане нужда от подобно нещо. Полковник Атанасов ме увери, че може да се разчита на 39-и пехотен полк и на картечните роти от 4-и полк.

Вечерта дойде адютантът на командващия 1-ва армия и ми донесе едно твърде ласкателно писмо от командващия армията

генерал Гешов по случай навършване една година, откакто ко. мандвам 9-а пехотна плевенска дивизия. Нека кажа тук, че ге. нерал Гешов на няколко пъти ми е изказвал благодарност за уме. ло командване и подготовка на дивизията за сериозни бойни действия. Характерен е следният случай.

В желанието си батареите да бъдат отлично подготвени за бърза и точна стрелба аз при честите проверки за готовността на батареите постоянно настоявах данните за стрелба при всич. ки случаи (прегражден огън, унищожителен и др.) — за дневна и нощна стрелба — да бъдат съвършено верни. За тая цел изисквах от артилерийските офицери (батарейни командири, начал. ници на артилерийски отделения, полкови командири) щото пристрелките да се извършват с най-голямо внимание и точ. ност, та когато стане нужда да се открива огън за поразяване на противника, стрелбата винаги да бъде бърза и точна, т. е. ефикасна. За да се уверя, че данните за стрелба са верни, че. сто заповядвах да се открива стрелба по определна цел и най. строго мъмрех ония батарейни командири, които не можеха бър. зо да открият огън и веднага, още при първите изстрели, да уда. рят в целта. Всяка батарея имаше отрано дадена задача: къде ще открива прегражден огън, кои участъци от неприятелската позиция трябва да е готова да обстреля и други такива. Всички тия многобройни упражнения обаче причиняваха значителен разход на снаряди.

Един ден получих от щаба на армията „поверително" пред. писание, подписано от генерал Гешов, с което ми се обръщаше строго вниманието, че батареите харчат много снаряди, особено при прегражния огън, и че не бивало да се стреля бързо, защото било възможно да се повредят оръдията и др. Останах много огорчен от това предписание. Нашите батареи благодарение на тази подготовка всякога успяваха да дадат помощ на пехотата, а сега излиза като че ли аз погрешно съм ги възпитавал. Сед. нах веднага и написах „поверителен" рапорт. В него описах при какви условия започва стрелба нашата артилерия, когато на. пример през нощта се подадат от нашата пехота червени раке. ти пред нейния участък, т. е. че противникът наближава към нашата позиция. (Да не се забравя, че през нощта противникът бива забелязван едва когато наближи на 100—200 крачки.) На. шата артилерия трябва **веднага** да открие прегражден огън по участъка, показан от червените ракети, защото противникът е близо и няма нито секунда за губене. Батареите не могат да знаят в това време какви неприятелски сили настъпват: рота, взвод, дружина и т. н. Те трябва да изпреварят противника и да го спрат

или разстроят със своя прегражден огън. Така също огънят трябва да е бърз, когато се получи донесение от нашите предни наблюдатели, че в някой участък от неприятелската позиция се забелязва или чува, че се събират много войници, което обикновено предшества всяка неприятелска атака, и т. н. Наистина при подобни случаи се харчат доста снаряди, понякога дори безцелно, но това е неизбежно, ако искаме повече да скъпим кръвта на българските войници. Колкото се отнася до страха, че може да се повредят оръдията, аз донесох, че е по-добре да се повредят няколко оръдия (досега подобно нещо не се е случвало), но да отблъснем противника, отколкото да не сполучим и да рискуваме да оставим оръдията да попаднат здрави в ръцете му. В заключение донесох, че така съм разбирал дейността на артилерията и че докато имам честта да командвам 9-а дивизия, все по същия начин ще я употребявам в боя.

Щом прочел моя рапорт, генерал Гешов дойде при мене в с. Фурка и ме запита: „Защо сте подали тоя рапорт?“ От понататъшния разговор се разбра, че генерал Гешов не е прочел поверителното предписание, но го е подписал, защото началникът на артилерията в армията му доложил, че от генерал Лудендорф имало нареждане да се икономисват снарядите, та затова трябвало да се предупреди 9-а дивизия, която най-много стреляла. В заключение генерал Гешов ми каза: „Продължавайте да действате все по същия начин. Аз напълно одобрявам вашата дейност.“

7—31 март. Времето през първите дни дъждовно. Това е най-скверното време за стоене на позицията: кално, влажно, студено, трудно се ходи, трудно се работи.

През средата на месеца времето се подобри и неприятелските аероплани се появиха. Понякога хвърляха бомби. В последните дни на месеца — снежни виелици и вихрушки. Снежинките заслепяват човека. Много студено. Ледените снежинки причиняват болка на лицето, тъй силно удрят. Много е тежко сега на позицията. Рядка артилерийска стрелба с тежки снаряди.

Обсъждане с бригадните командири на мерките, които трябва да се вземат за потушаване на бунтове в 4-и пехотен полк, и др.

Обиколки. С командващия 1-ва армия генерал Гешов ходихме за преглед на 1-ва дружина от 4-и пехотен плевенски полк и 2-ра дружина от 39-и пехотен солунски полк. С полковник Каблешков — на занятие с полковата подофицерска школа на 9-и артилерийски полк при с. Гьокчели. На отиване видях че-

тирите гроба на войниците от 17-и пехотен доростолски полк, които вчера бяха застреляни, защото през ноември 1917 г. се бяха отказали да идат в патрулно нападение. Клетници!

Присъствах на занятията в школата за подофицери на 18-и артилерийски полк до р. Вардар. Също — на едно учение със сборна дружина от 3-а бригада от Казъл Дуан към височина Фурка. Обиколка на втората главна позиция северно от с. Богданци заедно с полковник Каменов, Атанасов, началника на щаба подполковник Попов и др.

Поради големия студ и липса на храна много коне и добитък загинаха.

1 април. Хубаво, топло слънце. Неприятелски аероплани преди и след пладне. Хвърлиха бомби само върху височина „Иван Вазов". Неприятелска артилерийска стрелба доста засилена.

2 април. Едно голямо нещастие стана вечерта към 10 часа, когато допълняющите млади войници от 4-а допълнителна дружина доближават до с. Богданци, гдето отиват при своя 4-и пехотен полк. Пада един снаряд, който убива 16 и ранява 44 души!

3 април. Дойдоха ми на гости 9 души германски професори (Geheimrat [таен съветник] Zorn, Schumacher и др.). Обядваха при нас. Вечерта бях канен на вечеря в германското лазаретно отделение при с. Мравинци, гдето също бяха и германските професори.

6—25 април, София. В отпуск. У дома всички здрави, но храната неудовлетворителна. Всички уморени от войната. Само гешефтарите не са уморени.

26—28 април. Ходих при с. Гьокчели в нестроевия взвод на 9-и артилерийски полк да прегледам разрушеното оръдие от 3/9-а батарея. Както през нощите, така и денем неприятелската артилерийска стрелба почти не престава. Обстрелват главно участъка на 1-ва пехотна бригада — от „Кехлибар" до 51.

29 април. От 9 часа преди пладне стрелбата срещу 39-и и 4-и пехотен полк се засили. Неприятелски аероплани коригират стрелбата. Наши аероплани, макар постоянно да искаме, не се явяват, за да пречат на неприятелската артилерийска стрелба. Ако ли се явят, то е само колкото да минат и се завръщат обратно. Също и от нашия германски балон (при Дъбова гора, северно от с. Богданци) няма полза.

Към 3—5 часа след пладне стрелбата стана много силна по 51, 52, 53, „Нос" и „Кехлибар", както и по някои батареи от 18-и артилерийски полк. Германските тежки далекобойни

батареи за икономия на снарядите почти не стрелят, а нашите не могат да достигнат.

Германските тежки далекобойни батареи много пъти бездействаха. Английските далекобойни батареи постоянно тероризираха нашата пехота и батареите ни, разрушаваха позицията ни, а германските, под предлог че генерал Лудендорф бил заповядал да се пестят снарядите, неохотно откриваха огън по неприятелските батареи, макар че бях наредил да противодействат винаги на английските. Един ден, като слушах оглушителните гърмежи на неприятелските тежки оръдия, запитах по телефона полковник Каменова (началник на артилерията в дивизията, комуто бяха подчинени всички батареи — български и германски) защо нашите тежки далекобойни германски батареи не отговарят. Полковник Каменов ми доложи, че той бил дал заповед да открият огън, но му отговорили, че стрелба ще открият, но само ако дивизионният началник лично заповяда. Това ме възмути.

Повиках преводача поручик Грозев, който бе придаден за свръзка към германските части, и му заповядах: „Идете веднага при майор Клесенс (началник на тежките германски батареи в 9-а дивизия) и му кажете, че някои германски батареи не искали да изпълнят заповедта на полковник Каменов, а искали аз лично да им заповядам. Подобно поведение е нетърпимо и ако още един път се повтори такова неизпълнение на заповед, ще бъда принуден да оттегля германската батарея на 20 километра зад позицията, защото от такава артилерия нямаме нужда."

Поручик Грозев смутено ми отговори, че германците не били научени да чуват такива думи. . . Повторно му казах: „Предайте точно моята заповед! Не е време за големи вежливости, когато наши хора гинат по позицията, а германците бездействат. . ." След четвърт час ето че при мене се яви майор Клесенс в пълна служебна униформа и придружен от своя адютант. Започна да иска извинение за станалото и да стоварва вината върху някой си капитан, батареен командир, който и друг път своеволничел, но че занапред той, майор Клесенс, не ще допусне повторение на такова нарушение на дисциплината от подчинените му германски батареи. Оттогава германските батареи започнаха да изпълняват добре длъжностите си.

Надвечер настана затишие. Точно по 10,30 започна силен барабанен огън и наскоро след това се подадоха червени ракети от 52 до „Нос" включително. Зрелището от наблюдателния пункт на Фурка бе феерично, но зловещо. Неприятелската артилерия насочи силен огън и срещу „Цербер" и „Кристали".

Шест английски роти със седем картечници и една минохвъргачка настъпиха, обаче от преградния ни огън — картечен и пушечен — бяха скоро отбити и към полунощ стрелбата утихна.

През последните три денонощия противникът изстреля по позицията на десния участък (1-ва бригада, 4-и плевенски и 39-и солунски полк) повече от 40 000 снаряда, предимно тежки.

Май, с. Фурка. Време добро. Рядка артилерийска стрелба. На вечеря с майор Недев бяхме в германското казино тук (майор Claessens, Rütter, Abel, Kipke, Boecker.

2—5 май. Време хубаво. Аероплани ни безпокоят по няколко пъти на ден. Рядка артилерийска стрелба по цялата позиция, а по-силна срещу предната позиция. Към 10,30 на 4 май стана среща на наши и английски аероплани. Един наш (германски) аероплан бе повреден и започна да пада, като правеше най-причудливи движения. Виждаше се, че пилотът се стараеше да го управлява, като слизаше спиралообразно. Аеропланът падна при с. Пальорка. Веднага отидохме там. Пилотът здрав, но наблюдателят офицер слабо ранен и контузен. Дадох му моя автомобил да го отнесе в близката болница. Аеропланът също доста повреден.

6 май, Гергьовден. Молебен по случай празника на военния орден „За храброст". Бях свикал във Фурка по 1 офицер и 10 войници от всеки полк. Обядвахме заедно. Следобед — хоро.

През последните дни неприятелската артилерийска и минна стрелба срещу предната Дойранска позиция много се засили. Особено днес, от 8 часа, през целия ден стрелбата бе твърде силна. Най-много се обстрелват „Жеков" и „Кирил". Грозно ехтят гърмежите. Вечерта в 9,50 започна силна стрелба. Червени ракети са подадени от „Борис", „Жеков", „Кирил" до Дойранското езеро и нашата артилерия открива преграден огън. Благодарение на своевременното откриване на огън неприятелските части бяха отбити само от артилерията и към 10,30 всичко затихна. Към „Кирил" е имало повторно нападение, но и то е отбито и противникът не е успял да доближи дори до телените мрежи.

Нашата артилерия продължава рядката стрелба по неприятелските позиции. Неприятелска картечна стрелба. В 11,15 отново неприятелят започна барабанен огън против предната Дойранска позиция. Този огън продължи само 15 минути, пренесе се в тила на позицията, а срещу „Жеков" и „Кирил" настъпиха по две английски роти. Пред „Жеков" противникът бе отбит само с артилерийски огън, а пред „Кирил" — с ожесто-

чена бомбова и ръкопашна борба. Заловени са двама ранени и един здрав пленници. Малко след полунощ боят затихна.

Така изпратихме празника на ордена „За храброст".

7—10 май. Времето отлично. На фронта — затишие. Аероплани. Отново настоях пред командващия 1-ва армия генерал Гешов да се раздели позицията на два дивизионни участъка. Нали уж беше решено.

11 май. Стрелбата по предната Дойранска позиция доста засилена. В 8,45 след пладне, без артилерийска стрелба, неприятелски вериги настъпиха срещу „Жеков", „Кирил" и „Нерезов". Нашите секрети от 34-и пехотен троянски полк навреме ги забелязват и подават червени ракети. С преграден огън противникът е обърнат в бягство. Неприятелската артилерия направи силно огнево нападение. В 11,50 около 15 неприятелски батареи — леки и тежки — откриха барабанен огън по цялата предна Дойранска позиция. Под закрилата на този огън три неприятелски роти настъпиха срещу „Жеков", „Кирил" и „Борис". Неприятелят бе отблъснат към 0,30 часа с артилерийски, картечен, минохвъргачен и гранатохвъргачен огън и с бомби.

В 0,50 противникът откри също барабанен огън по „Близнаците", граничните камъни 50, 51, 52 и 53 (4-и пехотен плевенски полк), който трая само 10 минути. Пехота не настъпи.

12 май. Слаба стрелба. Пристигнаха 7 души офицери от Беломорската отбрана, за да се запознаят с нашата позиция.

13 май. Тази сутрин по 0,15 бе нападната заставата от 39-и солунски полк на Вардарската висота. Неприятелската рота бе отбита. През целия ден оживена стрелба по нашите батареи и по Кала тепе. Връщайки се от Планинската дивизия, княз Кирил се спря за малко във Фурка. Поднесох му една ваза. Много симпатичен момък.

14 май. Силна неприятелска стрелба по нашите батареи и в тила на Кала тепе през целия ден. Към 10 часа след пладне английски роти се появили пред заставите на височини Вардарска и Черковна и започнали да се окопават на около 100 метра пред заставите. Бяха отблъснати. Англичаните повториха същото по 1 часа на 15 май, но пак бяха отблъснати. Не може човек да не се удивлява на английското упорство.

15 май. В 0,30 часа командирът на 2-ра пехотна бригада полковник Писаров ми доложи по телефона неприятната вест, че 3-а дружина от 34-и пехотен троянски полк, която вече цял месец е на почивка и на която предстои да застъпи на позицията, се разбунтувала през нощта и се разпръснала. Веднага дадох заповед: една рота от 33-и пехотен полк да заеме шосето

за гара Дедели при Развалени ханища; една команда под началството на командира на 9-и полицейски полуескадрон поручик Нейков в състав 28 конници, 2 картечници от 34-и полк, находящи се близо до с. Фурка, и около 30 души войници от телеграфната рота да заемат пътищата, водещи от бивака на разбунтуваната дружина към с. Фурка и Развалени ханища; една рота от 58-и полк веднага да дойде в с. Фурка. Предупредих щаба на 1-ва армия, а също щабовете на 1-ва и 3-а пехотна бригада да оградят с постове бригадния тил, пътищата и др.

Разбунтувалата се дружина (командир майор Попов) с викове тръгнала към 4-а дружина от 34-и полк (подполковник Монев), която е на същата местност Сборище. Обаче половината от войниците (по-младите и всички подофицери и офицери) са останали на бивака. Другата част доближила до 4-а дружина, която вече била построена от дружинния командир и готова да ги посрещне с изстрели. Подполковник Монев започнал да говори на бунтуващите се, но те отправили покана към 4-а дружина да се присъедини към тях. Обаче това не станало. Тогава бунтовниците се завърнали към бивачните си бараки и там, след известно време, се успокоили и влезли да си легнат.

Военнополевият прокурор заедно с военния следовател бе изпратен на местопроизшествието да залови подбудителите.

През цялата нощ неприятелска стрелба по цялата ни позиция.

От няколко дни брашно не идва редовно. Живеем от ден за ден. Запаси имаме само четиридневна дажба сухари в частите. Дивизията изхарчи всичките си други запаси. За 16 този месец намалихме дажбата на 600 грама хляб! При съществуващото настроение това е много пакостно.

Тази сутрин към 6 часа неприятелски аероплани сновяха над Фурка и околността. Явиха се и наши аероплани. Започна картечна борба между тях. Нашата противоаеропланна артилерия, както и картечници, вземат участие в борбата. Цял ад от гърмежи.

Бунтовниците — предимно от 9-а и 12-а рота на 34-и троянски полк — са обезоръжени и арестувани. Следствието още не може да открие главните виновници. Изглежда, че тая дружина не иска да отиде на Дойранската позиция, гдето неприятелската стрелба е винаги много силна. Обаче през време на стоенето на предната позиция („Жеков, „Кирил“ и „Нерезов“) дружината не е имала почти никакви загуби. На почивка е вече от 38 дни, а след два дни е трябвало да отиде на главната позиция в участъка на полка (височина Попов—Макензен—Виткини).

16 май. През изтеклата нощ силна неприятелска стрелба по предната Дойранска позиция. Тази сутрин заедно с командира на полицейския полуескадрон поручик Нейков ходих да видя мястото, гдето е станал бунтът на 3-а дружина от 34-и троянски полк — в северния край на местността Сборище.

Дадените обяснения от командира на 3-а дружина майор Попов не ми харесаха. Както изглежда, този офицер е изгубил ума си тогава, уплашил се е и не е изпълнил както трябва длъжността си. Вместо да се опита да събере части от дружината, които не са се присъединили към бунтовниците (такива са били например 10-а, 11-а и 12-а рота), той напуска дружината си и отива чак в с. Чаушли, отгдето по телефона долага на командира на 34-и полк (на позицията) за станалия бунт. . . На връщане от Чаушли намира войници от 12-а рота, които били оттеглени източно от бивака, но вместо да вземе мерки да узнае какво се върши на бивака и да поеме командването на разпръснатите роти, бездейства. Едва когато всичко утихнало, той се прибрал на бивака.

Така също и командирът на 10-а рота капитан Христо Илиев не е изпълнил длъжността си. Заповядал на ротата си да излезе из бараките без оръжие (!) и да се отдалечи в източна посока от бивака, а той сам заминава към 4-а дружина, за да предупреди командира на дружината за станалото. Когато командирът на 4-а дружина подполковник Монев изпратил две роти (13-а и 16-а), за да преградят пътя на бунтовниците, казал на капитан Илиев да отиде в едната рота. Обаче последният, като се отдалечил малко, напуснал ротата и отишъл някъде далече при нестроевия си взвод под предлог да организира команда от взвода!

Майор Попов и капитан Илиев трябваше да стоят при частите си, а другиго да пращат да долага за станалото.

Командирът на 11-а рота, командирът на 12-а рота и заместник-командирът на 9-а рота подпоручик Донев са действали много по-умело и добросъвестно, като събрали верните си хора и с тях се оттеглили встрани от бивака, за да не дадат възможност на бунтовниците да се смесят с техните войници и да ги увлекат или да предизвикат насилия.

17 май. Рано сутринта от 1,15 до 1,50 силен барабанен огън по позицията на 4-и плевенски полк („Близнаците", 51, 52). През целия ден рядка артилерийска стрелба; само срещу „Кирил" е доста силна.

Сръбски дезертьори в 3-а балканска дивизия съобщили, че се готвело общо нападение, особено срещу Гевгели и Битоля,

което щяло да се предшества от силна четиридневна стрелба. Начало 16 того.

За подобно нападение отдавна се говори. Вероятно е, че генерал Гийома ще си опита късмета. Ако се поведе атака срещу Гевгели, то неизбежно ще има такава и срещу нашата 1-ва бригада.

18—21 май. Рядка стрелба. Слаби опити да се атакуват пунктове от предната Дойранска позиция, а също заставите пред 39-и пехотен солунски полк.

22 май. Към 2,30 преди пладне се подадоха червени ракети от „Нерезов". Настъпилата слаба неприятелска част е отбита.

Снощи си легнах твърде късно. А понеже се събуждах и по случай нападението тази сутрин, то имах намерение да си отспя повечко. Но проклети английски аероплани още в 6 часа засноваха над селото. Откри се артилерийски и картечен огън по тях. Всички тичат в скривалищата. Ординарецът ми Димитър ми казва, че е време да стана и аз. Но тъй ми се спеше, че рекох: „Не ща да стана. Нека хвърлят бомби, ако искат!" За щастие, хвърлиха само една бомба до селото. Много парчета от наши снаряди паднаха около квартирата ми. Така прекарваме много често тука.

След пладне с командира на 9-и плевенски ескадрон ротмистър Батоев ходихме при Дойранското езеро, за да проверя как се охранява брегът от нашите конници. Вали дъжд.

23 май. След пладне бях на последното упражнение по стрелба в Армейското картечно училище в с. Пирово (заведующ училището капитан Хаджипетков[19]). Стрелбата излезе много интересна и ефектна. След упражнението, като най-старши от присъстващите, аз казах по няколко похвални и насърчителни думи на войниците и офицерите.

От Пирово отидох в с. Валандово при командира на 34-а сборна дружина подполковник Кацаров, комуто между другите служебни въпроси заповядах да се подготви за занятия с новодошлите в частите офицерски кандидати, които ще изпратя в 33-а и 34-а сборна дружина, за да се подготвят за командване.

Вечеря — в щаба на 1-ва армия. Командващият армията генерал-лейтенант Гешов, който се е завърнал от посрещането на австрийския император, разказва за тежките условия, които съюзниците са ни наложили за Добруджа. Във всички кръгове в София владеело униние.

От 9 до 10 часа след пладне три английски роти се опитаха да нападнат заставите „Кристали" (33-и полк), „Жеков" и „Кирил" (34-и полк), но с прегражден и бомбов огън бяха отблъснати.

24 май. През целия ден бях в с. Ходжа Обаси в дивизионния театър, гдето полковник Каблешков и подполковник Попов държаха беседи за преминатия материал в курса за старши началници в Прилеп. След завършване на беседите имах разговор с бригадните и полковите командири за отбраната на позицията, специално за долина „Вера“ и участъка на 3-а бригада.

Един заболял от малария войник от 4-и пехотен плевенски полк, като го пренасяли с кола за болницата, извикал: „Имам жена и четири деца, които са бедни и гладни!“, извадил ножчето си, та си пробол корема на две места, вследствие на което почти веднага издъхнал. Клетият мъченик!

28 май. Заловена е в 5-а дунавска дивизия една кукумявка, носеща записка със съдържание: „На 30 май голямата офанзива започва.“ Това сведение, съпоставено с почти непрекъснатата неприятелска артилерийска стрелба по позициите ни, а също констатираното напоследък от нашите авиатори увеличение на бивачните постройки за около нови 10 000 души пред фронта на дивизията дават основание да се вярва, че едно сериозно настъпление от страна на англичаните против нашата дивизия, а може би и срещу 5-а дивизия е предстоящо. Направих веднага нужните разпоредби за пълна бойна готовност.

Неприятелската стрелба по двата крайни бригадни участъка (1-ва и 2-ра бригада) продължава от тази сутрин. По 9,15 след пладне началникат на 5-а дунавска дивизия генерал-майор Бончев ми съобщи, че един предал се френски войник съобщил, че тази вечер по 10 часа ще има нападение на Сеховската позиция (5-а дивизия) и десния фланг на 9-а дивизия („Нос“, „Кехлибар“ — 39-и полк). Не се минаха няколко минути, и силна стрелба започна. Веднага отидох на наблюдателния си пункт Фурка, но стрелбата намаля. Дойде също и генерал Гешов. Стояхме до среднощ, но виждаше се, че не ще има нападение тази нощ. Генерал Гешов ми каза, че френският дезертьор дал допълнителни показания, че за утре вечер (29 срещу 30) две английски дивизии щели да атакуват 9-а дивизия. Ще видим. Готвим се.

Днес един наш (германски) аероплан бе запален от английските авиатори и падна около с. Черница. Двамата офицери изгорели.

29 май. От рано сутринта засноваха неприятелски аероплани. Артилерийските гърмежи не престават. В 6,30 започна силна стрелба по цялата предна Дойранска позиция. В 8 часа английска верига стремително се нахвърлила върху „Жеков“ (34-и троянски полк), минала разрушените телени мрежи и навлязла в окопите. След кратък бой тя била прогонена, само

четири-пет души останали скрити в един окоп. Нашата артилерия (полковник Галунски) с преградния си огън вероятно е спряла по-задните неприятелски вериги. Води се от двете страни унищожителен огън. Връзките са скъсани.

Предвид на очакваното довечера голямо английско (а може би и гръцко!) нападение с две дивизии срещу участъка на Плевенската дивизия разпоредих да се преустановят временно отпуските на офицери и войници. Настъпват решителни и важни минути.

През деня стрелбата срещу 5-а дивизия и участъка на 39-и солунски полк особено се засили. След пладне от пункт Фурка с командващия 1-ва армия генерал Гешов наблюдавахме стрелбата. Довечера вероятно ще последва голямо нападение. Вечерта отидох на наблюдателния пункт Фурка, за да гледам стрелбата по 5-а дивизия и по участъка на 1/9-а бригада. Стоях там до късно, но виждаше се, че през нощта не ще има нападение.

30 май. Тази сутрин по 5 часа неприятелят (френци и гърци) е атакувал Голяма Яребична в участъка на 5-а дивизия и я заел. Нашите части от 5-а дивизия се готвят да го контраатакуват и изгонят.

Стрелбата срещу участъка на 1/9-а бригада, а също и по 2-ра бригада (Дойрански участък) се особено засили. Атаката срещу участъка на 5-а дивизия показва, че довечера ще бъде атакувана и нашата позиция. Предалите се френски, а също и гръцки войници в 5-а дивизия бяха казали: на 30 того гърците ще атакуват Голяма Яребична, а 24 часа по-късно две английски дивизии ще атакуват 9-а дивизия. Тези показания изглежда да са правдоподобни. Така че довечера ще чакаме пак кървави борби...

Не се знае навярно къде ще бъде насочена главната атака: срещу десния или срещу левия бригаден участък, т. е. при Вардар или при Дойран. Голяма вероятност има да бъдат атакувани и двата тия участъци, но най-силно — участъкът на дясната бригада (1/9-а бригада — 4-и и 39-и пехотен полк плюс 18-и артилерийски полк). Взеха се необходимите предпазителни мерки за пълна бойна готовност. Една част от дивизионната поддръжка (една и половина дружини от 17-и пехотен доростолски полк плюс една картечна рота под началството на подполковник Атанасов) се премести от Юнашки колиби при с. Стояково. От щаба на 1-ва армия разпоредиха 67-и планински полк да се разположи при с. Черница, а 68-и планински полк — западно от с. Фурка при 3/9-а полска болница. Тия два полка са армейски резерв.

В 9 часа има молебен в църквата на с. Фурка по случай именния ден на царя. Предвид на бойната обстановка никакво особено отпразнуване няма. След пладне заваля силен продължителен дъжд.

Майор Братанов, който бе повикан тук като свидетел по делото на офицерския кандидат Иван Славов, ми даде едно приложение на вестник „Народ" — отворено писмо до министър-председателя. То е пълно с остри, но справедливи нападки срещу д-р Радославов и правителството му. Особено прави впечатление, гдето се описват разбойническите грабежи и незаконни обогатявания в сегашно време. Права е мисълта, че тези беззакония ще деморализират войската, която цели години е изложена на опасности, трудности и лишения, а някои „патриоти" там в тила печелят и трупат пари. При разни случаи съм запрещавал на офицерите да говорят за тези беззакония и кражби, като съм им посочвал какво лошо влияние оказва това на войниците им.

Обаче никакви запрещения не помагат. От донесенията на командирите на частите, па и от докладите на старшите началници става явно, че между войниците постоянно се говорело за злоупотребления, вършени от висши и низши правителствени партизани, депутати, кметове, министри. А всичко това отслабва енергията на войниците, които почват да мислят, че на техен гръб и в името на България разни престъпни типове печелят пари.

Каква съдба има България: честните водачи са слабохарактерни, а ония, които са с по-твърд характер, са разбойници! Но поне разбойниците да можеха да спечелят по нещо и за България! Досега обаче каквото е спечелено, то е спечелено от войската, т. е. от целия български народ, а онова, което е спечелено за България от почитаемото правителство на Радославов и компания, не се вижда хич. Колко тежка е задачата на войсковите началници, които можем да държим в ръце подчинените си само с увещания, че интересите и благоденствието на България изискват да траем, да търпим, да се жертваме, а пък, от друга страна, самите управляващи подкопават морала на войската. . .

В участъка на 5-а дивизия противникът е атакувал южно от Хума и е завзел в 5 часа преди пладне височината Голяма Яребична, а в 6 часа Българска и Дунавска китка, т. е. първата линия от главната позиция в този боен участък. Много неприятно. Към 6,30 часа, след един разговор с командващия 1-ва армия генерал Гешов, се направиха следните разпоредби: 1) дивизионната поддръжка от 17-и пехотен доростолски полк (една и поло-

вина дружини плюс една картечна рота под командата на подполковник Атанасов) да се премести в Свинския овраг и около височина Панев; 2) всички поддръжки (дружинни, полкови, бригадни) да се доближат още повече до позицията и до застрашените пунктове, за да могат веднага да контраатакуват; 3) дивизионната поддръжка от 4-и плевенски полк (две роти) да се даде още сега в разпореждане на командира на 1-ва бригада; 4) 68-и планински полк (подполковник Ангелов) — от армейския резерв — да се премести около с. Богданци и други някои.

Заповядах на командира на 9-а артилерийска бригада полковник Каменов да разпореди да се преместят някои батареи от левия в десния артилерийски участък и да се докарат всички коне, изпратени на паша при с. Балиници и другаде в тила, да дойдат при резервите си.

Стрелбата не утихва. Силни гърмежи като гръмотевични удари разтърсват въздуха и прозорците. Чуват се и картечни изстрели. В тези минути (9,55 след пладне) гърмежите са действително ужасни. Огънят е особено засилен по „Нос“ и „Кехлибар“ (39-и солунски полк).

Много кръв ще се пролее тази нощ и утре. . .

Точно в 9,57 се подадоха червени ракети от 39-и солунски полк. Нашата артилерия откри преграден огън. Почва се. . .

В 10 часа червени ракети от „Кирил“ и „Жеков“ (34-и полк).

В 10,10 нови червени ракети от „Нос“ и „Кехлибар“.

В 10,15 червени ракети от 51 (4-и полк).

В 10,25 — зелени ракети от „Кехлибар“.

Към 10,35 часа огънят затихва постепенно.

В 11 часа от 39-и солунски полк изпратени патрули пред фронта.

От 11 до 12 часа от време на време силни гърмежи в тила на позицията.

Трябва да се очаква, че на разсъмване ще бъде поведена решителна атака. Предупредиха се частите да бъдат бдителни.

От допълнителните сведения се узна, че срещу 39-и полк противникът е настъпил с осем роти и картечници.

31 май. Цялата минала нощ ехтяха гърмежите. Но осъмнахме спокойно, никаква голяма атака не стана. Дали поради лошото дъждовно и мрачно време, или по друга някоя причина, но англичаните не ни атакуваха.

През целия ден е затишие: само редки изстрели с тежки снаряди по 1-ва и 3-а бригада. Добре, че по тоя начин войниците ще могат да поспят и починат малко.

Нощните бодърствания в непрестанното очакване на атака изискват силно напрежение на нервите.

1 юни. Ясно, хубаво време. Времето днес добро, но затова пък английски аероплани не ни оставят на мира. През всеки час камбаната бие и всички се запътват. . . не за черква, а за скривалищата. Не хвърлят винаги бомби, но. . .

Сведенията от 5-а дивизия за боя на 30 май сутринта показват, че нашият неуспех там е доста голям. Целият 49-и пехотен полк е почти унищожен, спасени са само две роти, командирът на полка (полковник Гешов) е ранен. Всички дружинни командири, много офицери и около 1000 войници без вест пропаднали. Необяснимо е как така в продължение само на един час противникът да успее да заеме Голяма Яребична и двете Китки! Дали поради пълна липса на бдителност, или какво? Този успех ще окуражи мръсните гърци.

Избраната посока за атака към с. Хума е много опасна за нас, в случай че противникът разшири успеха си. Това би имало за последствие не само оттеглянето на 5-а дивизия, но дори ще се отрази и на Плевенската дивизия.

От три дни главнокомандващият генерал Жеков е при щаба на 5-а дивизия. Вземат се бързи мерки за събиране на войски за контраатаки. Дано да успее, защото иначе положението ще се влоши твърде много.

Не може да се мисли за отстъпване. . . Конете и другият впрегатен добитък са толкова слаби и изтощени от съвършено недостатъчната храна, че е абсолютно невъзможно да бъдат оттеглени разни тежести като оръдия, бойни припаси, складове. . . Не дай, Боже, да бъдем принудени към отстъпление!

За да имаме по-точни сведения за станалото в 5-а дунавска дивизия, аз изпратих петима наши офицери там, та от свои познати да узнаят защо неприятелят е имал такъв голям успех.

2 юни. Нощта мина спокойно. Рядка артилерийска стрелба по цялата дивизия.

Всичко се е струпало, за да понижи духа на войските: хлябът — долнокачествен и намален; облекло и обуща — скъсани, а войници има оръфани като просяци; месото намаля; постоянни слухове за кражби и злоупотребления от министри и др.; фаворизирани и незаконно оставени в Царството здрави хора — за да печелят и развратничат; лошият договор за Добруджа, който кара всички да мислят, че сегашните ни съюзници не искат усилване и обединение на българския народ, и пр., и пр.

Войници и офицери са уморени от дългата война, от лишенията и постоянните опасности.

Началниците се стараят да ободряват частите си и благодарение само на тая неуморна патриотическа дейност войските отбраняват позициите си.

През деня спокойно. Защо ли е това затишие?

3 юни. Затишие. Време добро.

През последните два-три дни се забелязва движение на пехотни и артилерийски части откъм Круша планина в западна посока. Дали срещу нашия десен фланг при Вардара, или към участъка на 5-а дивизия отиват — не може да се узнае. Нашите аероплани са по-малочислени и не могат да отидат на разузнаване. Германският балон също спокойно си лежи.

4 юни. В 7 часа преди пладне заедно с дивизионния инженер майор Милтенов отидох в участъка на 57-и и 58-и пехотен полк. От Долмат огледах линията „Целувка"—„Митоци", след което обходих „Гъбите", долина „Вера" и др.

Горещината голяма. Движението из неравните окопи уморително, подбиха ми се краката. Придружаваха ме командирът на 3-а бригада полковник Рачев, командирът на 19-и артилерийски полк полковник Димитриев и командирите на 57-и и 58-и полк полковниците Икономов и Личев.

След пладне обходих десния участък на 58-и полк. Тук на самото място указах къде трябва да се прокара втора окопна линия за 58-и полк, та в случай на един неприятелски успех между „Варовита" и „Атанасов" да има къде да се спре противникът.

На височина „Атанасов" дойдоха при мене командирът на 1-ва бригада полковник Атанасов и новоназначеният командир на 4-и пехотен плевенски полк подполковник Пазов и между другото указах им на самото място защо трябва да се построи втора окопна линия и за „Близнаците". Заповядах на полковник Атанасов да пристъпи към укрепяване височините „Славчев"—„Коларов"—„Богородица" („Столна") и др.

Както и при други случаи, обърнах вниманието на командирите на частите да следят строго, щото противогазовите маски да бъдат добре премерени и непременно да се изпитат в специалната барака. Само така в случай на нужда войниците ще ги използват бързо и правилно.

Вечерта се върнах капнал от умора.

Тази сутрин, по 4 часа, един германски офицер с трима войници отивал към едно картечно скривалище на „Кирил". Часовоят (наблюдателят) хвърлил бомба и тежко наранил офицера

и един войник. Офицерът умрял наскоро. Неприятна случка. Нашите войници на предната Дойранска позиция, като много изложени на ненадейни нападания, са станали чрезмерно впечатлителни и нервни, та всяко ненадейно появяване на силуети в тъмнината ги стряска и... бомбата е готова. Също така преди няколко дни хвърлиха бомба на „Жеков" срещу дивизионния инженер.

Неприятелски аероплани — бомби в Чинарли дере.

По пътя видяхме една голяма змия, дълга повече от 1,50 метра. Не успяхме да я убием, защото се вмъкна в една дупка.

5—9 юни. Рядка артилерийска стрелба. Аероплани. Всяка нощ се извършват по едно-две нападения със слаби части (взводове) срещу охраненията на заставите, но биват лесно отблъснати. На 6 юни от 10,20 до 10,35 след пладне силен барабанен огън (от 6 тежки и 6 леки батареи) по предната Дойранска позиция. След това също такъв огън в тила и по главната позиция на 2-ра бригада.

Ходих в 1/9-а полска болница да видя ранения подполковник Атанасов (от 17-и доростолски полк).

Заедно с полковник Каменов и Попов ходихме на Кала тепе при командира на 2-ра бригада полковник Писаров, който на 9 юни бе леко ранен в главата. Разменихме мисли по знаците за искане на артилерийски прегражден огън от разните линии на позицията и други служебни въпроси.

10 юни. Днес дойдоха във Фурка главнокомандващият генерал-лейтенант Жеков, престолонаследникът княз Борис и командващият 1-ва армия генерал-лейтенант Гешов. Ходихме на наблюдателния ми пункт. Обяд — във Фурка. След обяда отидохме в моята скромна квартира.

Тук главнокомандващият поиска да узнае какво е състоянието на духовете в дивизията, настроението на войниците и добави: „Говори се като сигурно, че войниците на вашата дивизия ще напуснат позицията на 1 септември, защото не желаят повече да воюват. А също войници от други дивизии били подслушани да казват: то каквото ще стане, ще стане в 9-а дивизия! Това било намек за бунтове. Какво мислите по тоя въпрос?"

Аз му обясних подробно какво мисля. Казах му за причините, гдето в някои полкове се появяват от време на време бунтове и други нарушения на дисциплината: умора от дългата война, агитации от разни страни, слухове за кражби и незаконни обогатявания, насилия и изнудване на войнишките семейства от разни кметове, недостиг на облекло и обуща, лош и недостатъчен хляб и много други. Колкото се отнася до слуховете, че

войниците ще напуснат позицията, аз ще кажа, че и до мене достигат тия слухове, но аз мога да ви уверя, че подобно нещо няма да стане и че дивизията ще издържи докрай. Вярно е, че сега полковете не са готови за настъпление, но за отбрана на позицията ще издържат докрай.

Престолонаследникът запита: „На какво основавате вашата увереност?"

Обясних, че вземам най-сериозни мерки за поддържане духа на войниците. Така например както аз лично, така и подчинените ми началници сме постоянно между войниците на позицията; че както войниците, така и всички офицери, до началника на дивизията включително, са изложени на същите опасности; че позицията се укрепява усилено — особено скривалищата и наблюдателните пунктове, та войниците имат вяра, че позицията е много силна и че началниците им през време на боя ще бъдат при тях; че са многобройни упражненията на самата позиция, които аз правя с пехотните части — за решителни и смели контраататаки, с картечниците — да могат да стрелят, дори ако при картечницата е останал само един здрав човек, с артилерията — да може веднага да посрещне противника с бърз и точен огън денем или нощем, с обучение на поддържащите да се явяват бързо на застрашения пункт и други такива. Пехотата има пълна вяра в своята артилерия. Отпуските се дават еднакво на войниците и офицерите. Действително облеклото е изпокъсано, но ние обясняваме на войниците, че нашата държава е бедна и не може повече да даде.

Наистина по позицията често пъти се намират позиви с наймръсно съдържание и с подканване да се напусне позицията, обаче аз съм заповядал всякога, щом се намери подобен позив, той да не се укрива, а напротив, веднага да се свикат войниците от близката част, за им се прочете позивът и да им се обясни, че само предатели и подкупени изменници могат да пишат подобни неща; че с бягане никой не е спечелил победа; че защо след толкова дадени жертви ще напуснат позицията и ще опозорят и себе си, и семейството си, и България. Нали виждат, че тук е българска земя. Защо не бягат англичаните, които са дошли от другия край на света в нашата българска земя?

И нашите войници, които имат здрав разум, много добре разбират, че не напущане на позицията, а борба докрай с врага е техният свещен дълг. И понеже вярват в силата на позицията и в началниците си, те никога не ще напуснат позицията без моя заповед. Може да има единични изменници, но те нямат никакво значение. Ето защо аз ви уверявам, че дивизията ще издържи докрай.

След това доложих, че е желателно още: да се заплаща на войниците собственото им облекло; да се засили артилерията; по-бързо правосъдие и други такива. Доложих също, че подготовката на запасните офицери е слаба, че се чувства нужда от периодическо сменяване на бригадите за по-продължителна почивка и др.

Поднесох подарък на княз Борис една ваза, една малка кана и поднос с осем чашки за ракия.

11—14 юни. Добро време. Аероплани. Почти всеки ден неприятелската артилерия насочва силен разрушителен огън по предната Дойранска позиция, по батареите в тила на 2-ра бригада (Кала тепе) и др. Нощем слаби патрулни нападения. Какво означават те? Да не би да изучават преградния ни огън?

15 юни. Готвим се за демонстративни действия през времето, когато 5-а дивизия ще атакува и ще си завладее обратно Българска и Дунавска китка и други пунктове.

Беше заповядано само бригадните командири да знаят истинската цел на действията, обаче оказа се, че всичкият тил, обози и други знаят най-подробно всичко! От издирванията се установи, че германски офицери и войници са разказвали новината. . .

От някое време се говори, че против дивизията ще бъдат употребени и танкове. Ще ги видим и тях. За всеки случай се взеха сериозни мерки. Поставиха се специални оръдия за борба с танковете и се нареди да се извършват стрелби за тая цел. Войниците се възпитаваха да не се плашат от това ново оръжие, което е безпомощно, щом артилерията или леките минохвъргачки насочат огън по него, а също когато се хвърлят срещу танка ръчни бомби, вързани в куп по няколко.

16 юни. В 7 часа преди пладне камбаната даде тревожни сигнали: аероплани идат! Деца, войници, офицери бързо се насочват към скривалищата. Като зная, че отдавна не са хвърляни бомби върху селото, аз не бързам за скривалището. Станах, облякох се и започнах да се мия. Артилерийски гърмежи се чуват — нашата артилерия обстрелва аеропланите. Един страшен гърмеж раздруса земята и квартирата ми! Втори такъв! Трети, четвърти! Аеропланите пущат бомби, които падат около селото. По-скоро грабвам куртката си и хайде навън към скривалището.

Днес дохожда при мене полковник М. Много е зле настроен поради непроизводството му в генерални чин, когато редом с него произвеждали разни господа без особени заслуги. Разказа ми някои случаи, гдето командващият 1-ва армия постъпвал много некоректно към подчинените си, стоварвал своите

войниците ще напуснат позицията, аз ще кажа, че и до мене достигат тия слухове, но аз мога да ви уверя, че подобно нещо няма да стане и че дивизията ще издържи докрай. Вярно е, че сега полковете не са готови за настъпление, но за отбрана на позицията ще издържат докрай.

Престолонаследникът запита: „На какво основавате вашата увереност?“

Обясних, че вземам най-сериозни мерки за поддържане духа на войниците. Така например както аз лично, така и подчинените ми началници сме постоянно между войниците на позицията; че както войниците, така и всички офицери, до началника на дивизията включително, са изложени на същите опасности; че позицията се укрепява усилено — особено скривалищата и наблюдателните пунктове, та войниците имат вяра, че позицията е много силна и че началниците им през време на боя ще бъдат при тях; че са многобройни упражненията на самата позиция, които аз правя с пехотните части — за решителни и смели контраататаки, с картечниците — да могат да стрелят, дори ако при картечницата е останал само един здрав човек, с артилерията — да може веднага да посрещне противника с бърз и точен огън денем или нощем, с обучение на поддържащите да се явяват бързо на застрашения пункт и други такива. Пехотата има пълна вяра в своята артилерия. Отпуските се дават еднакво на войниците и офицерите. Действително облеклото е изпокъсано, но ние обясняваме на войниците, че нашата държава е бедна и не може повече да даде.

Наистина по позицията често пъти се намират позиви с наймръсно съдържание и с подканване да се напусне позицията, обаче аз съм заповядал всякога, щом се намери подобен позив, той да не се укрива, а напротив, веднага да се свикат войниците от близката част, за им се прочете позивът и да им се обясни, че само предатели и подкупени изменници могат да пишат подобни неща; че с бягане никой не е спечелил победа; че защо след толкова дадени жертви ще напуснат позицията и ще опозорят и себе си, и семейството си, и България. Нали виждат, че тук е българска земя. Защо не бягат англичаните, които са дошли от другия край на света в нашата българска земя?

И нашите войници, които имат здрав разум, много добре разбират, че не напущане на позицията, а борба докрай с врага е техният свещен дълг. И понеже вярват в силата на позицията и в началниците си, те никога не ще напуснат позицията без моя заповед. Може да има единични изменници, но те нямат никакво значение. Ето защо аз ви уверявам, че дивизията ще издържи докрай.

След това доложих, че е желателно още: да се заплаща на войниците собственото им облекло; да се засили артилерията; по-бързо правосъдие и други такива. Доложих също, че подготовката на запасните офицери е слаба, че се чувства нужда от периодическо сменяване на бригадите за по-продължителна почивка и др.

Поднесох подарък на княз Борис една ваза, една малка кана и поднос с осем чашки за ракия.

11—14 юни. Добро време. Аероплани. Почти всеки ден неприятелската артилерия насочва силен разрушителен огън по предната Дойранска позиция, по батареите в тила на 2-ра бригада (Кала тепе) и др. Нощем слаби патрулни нападения. Какво означават те? Да не би да изучават преградния ни огън?

15 юни. Готвим се за демонстративни действия през времето, когато 5-а дивизия ще атакува и ще си завладее обратно Българска и Дунавска китка и други пунктове.

Беше заповядано само бригадните командири да знаят истинската цел на действията, обаче оказа се, че всичкият тил, обози и други знаят най-подробно всичко! От издирванията се установи, че германски офицери и войници са разказвали новината. . .

От някое време се говори, че против дивизията ще бъдат употребени и танкове. Ще ги видим и тях. За всеки случай се взеха сериозни мерки. Поставиха се специални оръдия за борба с танковете и се нареди да се извършват стрелби за тая цел. Войниците се възпитаваха да не се плашат от това ново оръжие, което е безпомощно, щом артилерията или леките минохвъргачки насочат огън по него, а също когато се хвърлят срещу танка ръчни бомби, вързани в куп по няколко.

16 юни. В 7 часа преди пладне камбаната даде тревожни сигнали: аероплани идат! Деца, войници, офицери бързо се насочват към скривалищата. Като зная, че отдавна не са хвърляни бомби върху селото, аз не бързам за скривалището. Станах, облякох се и започнах да се мия. Артилерийски гърмежи се чуват — нашата артилерия обстрелва аеропланите. Един страшен гърмеж раздрусва земята и квартирата ми! Втори такъв! Трети, четвърти! Аеропланите пущат бомби, които падат около селото. По-скоро грабвам куртката си и хайде навън към скривалището.

Днес дохожда при мене полковник М. Много е зле настроен поради непроизводството му в генералски чин, когато редом с него произвеждали разни господа без особени заслуги. Разказа ми някои случаи, гдето командващият 1-ва армия постъпвал много некоректно към подчинените си, стоварвал своите

грешки върху тях, бил бездеятелен, нерешителен, бавен и пр. Изобщо, има твърде лошо мнение за него. Дали тия отзиви са основателни, не зная. Също твърде лошо се отзовава за началника на щаба на 1-ва армия генерал Ц. Много песимистично е настроен към изхода на войната изобщо и за печалбите на България от войната. Уверен е, че ще бъдем пак измамени и ощетени. Той мисли, че ще бъдем васали на германците и че те ще разполагат с България както си искат. Той е убеден, че сам царят не бил против подобно германско опекунство. . . Уверява ме, че щом свърши войната, щял да се уволни от служба.

Постарах се да го ободря и да му внуша вяра в бъдещето на България и че не е прав да гледа тъй черно на работите.

Жалко е, че за подобен песимизъм има доста основания: поведението на германците и съюзниците им по Добруджанския въпрос е едно лошо предзнаменование. Аз избягвам да мисля за това. Каква полза, ако ние, началниците, изгубим вяра? Нали нашата сила се състои главно в убеждението, че се борим само за доброто и щастието на България? Не може всичко да върви гладко и без спънки. Па и тези проклети постоянни слухове за кражби, злоупотребления и подкупи на управници, министри и др. измъчват духовете. Убеден съм, че ако се тури ред във вътрешното управление, всичко останало ще върви добре.

Полковник М. твърди, че съществуващите недоразумения(!) между генерал Жеков и генерал Найденов (т. е. между Главното командване и Военното министерство — *бел. ред.*) се подклаждат от двореца.

Изобщо след заминаването си М. остави у мене едно скверно разположение на духа. Вместо бодрост той вселява униние и мрачни мисли. Па си спомних и казаното от един много интелигентен и храбър офицер, който, като говореше за германците, рече: „Пак ще пеем: съюзници-разбойници!“ Аз тогава го смъмрах, но кой знае?

Приказвахме с полковник Каменова за М. Когато казах, че М. иска да се уволни от служба, щом се свърши войната, Каменов рече: „Не, той няма именно тогава да се уволни. Напротив, дори ще каже: „Сега уволнете ония, които бяха в строя и прекараха всички трудности на войната на позицията, а аз, който бях все на спокойно място, съм запазен добре и мога тепърва да служа. Другите са изтощени и съсипани от войната — нека те бъдат уволнени.“

Много се смях на този отговор, защото у нас всичко е възможно. . .

17—20 юни. Страшни горещини (повече от 57 °C!). Рядка

Сватбена снимка — Владимир Вазов и съпругата му

Генерал Гешов поздравява командването на 9-а пехотна плевенска дивизия. Вторият след него е генерал Владимир Вазов

На наблюдателния пункт с престолонаследника княз Борис, 1917 г.

Фронтозн театър, 1917 г.

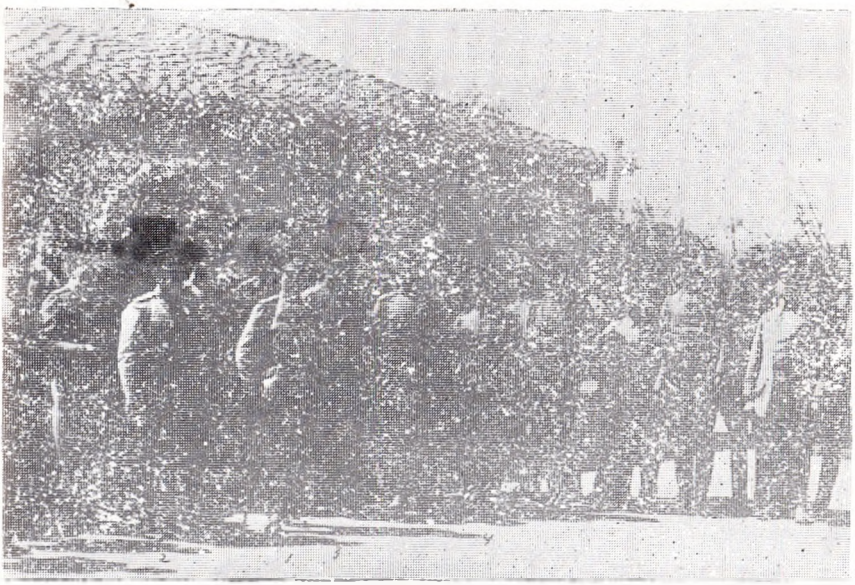

Командният пункт в с. Фурна. Главнокомандващият генерал Никола Жеков и командващият армията генерал Димитър Гешов на посещение в 9-а плевенска дивизия

Официална вечеря по време на конгреса на „Британски легион", 1936 г.

артилерийска стрелба, която понякога се много засилваше, особено по тила на 1-ва и 2-ра бригада. Аероплани.

21 юни. Тази нощ, по 1,20, бях разбуден от силни гърмежи по посока на 5-а дивизия. Облякох се и заедно с началника на щаба полковник Попов отидохме на наблюдателния пункт.

Стрелбата се води около позиционните участъци „Гърбата", „Рошава", „Китките" (южно от с. Хума). Тътнежът е силен, но поради лунната светлина блясъците слабо се забелязват. Само ракетите (бели, червени, зелени) непрекъснато се издигат и след минутно колебание падат надолу. Тук-там трепкат хелиографи.

По едно време при мене дойде новият германски офицер за свръзка граф Фон Мичелски (родом поляк) и като гледаше вълшебното зрелище, каза: „Ако войната не е толкова жестока, това би било чудна картина." Към 3 часа стрелбата постепенно затихна.

Днес приказвах с полковник Писаров за нощескашната стрелба срещу 5-а дивизия. И той е бодърствал до 3 часа. Между другото ми каза, че едва сега е разбрал защо офицерите от Планинската дивизия (заемаща спокоен участък източно от Дойранското езеро) му казвали, че и те не можели по цели нощи да спят, когато има силна стрелба по нашия участък, и че като се интересували от хода на боевете, наблюдавали красивото зрелище. . . та се измъчвали и те. . . Смях се много.

Много горещ ден. След пладне започнаха да се събират облаци, завея вятър, заблещукаха светкавици, придружени със силни гръмотевици, и заваля изобилен благодатен дъжд.

Майор Недев разказваше, че когато се заговорило във Варна да изпратят някои офицери на Южния фронт, след като Русия и Румъния прекратиха военните действия, офицерите протестирали и казвали: „Не, ние искаме тук да сложим костите си!" А знае се, че на Варненския укрепен пункт през цялата война изстрел не е даден. . . (Майор Недев, артилерист, свършил с голям успех генералщабна академия в Белгия, след боевете при Тутракан и Кюстенджа е бил назначен във Варненския укрепен пункт. Оттам по негова настоятелна молба бе преместен през януари 1918 г. в 9-а пехотна плевенска дивизия. Тоя храбър офицер искал да вземе участие в истинска война, та спокойствието във Варна не го задоволявало. В дивизията той бе назначен за началник на оперативната секция).

23 юни. След пладне ходих в с. Ходжа Обаси при болния командир на 57-и пехотен полк полковник Икономов, а след това — във 2-ро отделение на 9-и дивизионен лазарет. Между другото, в лазаретното отделение под микроскоп (увеличение 960

пъти) видях микробите на охтиката, възвратния тиф, маларията. Тия микроскопични зверчета са много опасни, по-опасни дори и от англо-френците. . .

Вечерта се получиха няколко телеграми от щаба на 1-ва армия, че предстои неприятелско нападение.

Към 10 часа дойде командващият 1-ва армия генерал-лейтенант Гешов с началника на щаба генерал-майор Цветков. Разгледаха се някои въпроси, свързани с употреблението на армейския резерв (67-и и 68-и пехотен полк от Планинската дивизия, 2-ра бригада на полковник Панев) и батареите.

От командващия армията узнах за следните престъпни случки в 5-а дивизия: една рота от 83-и пехотен полк се разбунтувала, стреляла против другите, възбуждала ги да тръгнат към София, уверявала ги, че 9-а дивизия, а също 2-ри и 5-и пехотен полк вече са тръгнали. Водач на ротата бил някой подлец офицерски кандидат.

Втори искърски и 5-и дунавски полк отказали да атакуват „Китките", за което били сменени. И други подобни.

Мъчно е да си представи човек какво критично положение преживява сега България с това състояние на духовете у войниците и у някои офицери.

24 юни. След пладне в училище „Иван Вазов" има беседа от един германски капитан върху танковете и борбата с тях.

25 юни. Отрано започна силна стрелба с тежки снаряди по тила на Кала тепе и биваците около авиаторските висоти.

26 юни. Заедно с полковниците Каменов, Попов и др. ходихме при с. Черница, гдето 5/15-а батарея произведе стрелба по подвижна мишена, изобразяваща танк. Стрелбата бе успешна.

27 юни. Рано сутринта дойдоха неприятелски аероплани. Гръм, бумтене, стрелба с картечници от аеропланите, пръскане на снарядите — зрелище, което в София не може да се види. . .

Днес дохожда във Фурка началникът на Планинската дивизия генерал Сапунаров със своето момче. Говорихме за ползата и възможността, щото дружини от неговите полкове да заемат временно някои позиционни участъци в Плевенската дивизия, да прекарат един стаж там, след което цялата Планинска дивизия да получи отделен позиционен участък, и много други.

28 юни. Рядка артилерийска стрелба. Аероплани.

29 юни. В 1 часа и 40 минути преди пладне — слабо патрулно нападение срещу „Жеков" и „Кирил".

В 3 часа тръгнах за 1-ва бригада да обиколя позицията на 39-и пехотен солунски полк. Заедно с полковниците Атанасов, Драганов (18-и артилерийски полк), Михайлов (39-и пехотен полк)

обходихме линията „Славчев“—„Коларов“—„Бялата висота“—„Нос“—„Кехлибар“ и др.

Посетих в с. Стояково 1/9-а полска 10,5-см гаубична батарея (капитан Попов) и 5/15-а полска 7,5-см батарея (капитан Ранчев). Заповядах да се побърза със засилване на първата линия от главната позиция; да се проверят преградният огън по задните окопни линии, свръзките, сигналите; да се приготвят фалшиви батареи; за борбата срещу танковете; за разпределението на картечниците и минохвъргачките. Посетих 1/9-а минохвъргачна рота — подготовката им за разни видове огън, свръзки.

Болят ме краката от ходене.

30 юни. От последните наблюдения на нашите авиатори се вижда, че пред фронта на дивизията има бивачни помещения и други за около 75 000—100 000 души.

Какво означава това?

Дали нападението срещу Хума не е било само една демонстрация, а всъщност противникът да се готви да нанесе силен удар срещу Плевенската дивизия?

Юли. Преди пладне на 1 юли ходих на Богданските висоти (втора главна позиция). Прегледах разположението на двете дружини от 68-и пехотен планински полк. Също — новостроящия се път за с. Богданци.

На връщане тръгнах направо по една козя пътека за Фурка. Никога не съм минавал по толкова стръмен, каменлив и опасен път.

След пладне дохожда при мене командирът на 1/9-а минохвъргачна рота поручик Станчев, който ми каза, че завчера, на 29 юни, току-що съм заминал от щаба на ротата му, гдето се бях отбил за няколко минути, паднали четири тежки снаряда на същото място, гдето съм бил аз. Рекох му: „Каквото е писано, то ще стане. Имал съм късмет.“

Получи се известие, че генерал-лейтенант Гешов бил сменен от командването на 1-ва армия, а вместо него бил назначен генерал-лейтенант Нерезов[20]. Тази смяна е поради несполуката при Голяма Яребична на 30 май т. г. Жалко е, че той завършва кариерата си така. Съдбата на всеки висш началник винаги виси на косъм.

2 юли. След пладне дохожда във Фурка генерал-лейтенант Гешов, за да си вземе сбогом с офицерите от щаба на дивизията. Като го посрещнах, той ми рече: „Колелото се върти“, като с това искаше да каже, че човек се изкачва все по-високо, докато дойде ден да тръгне надолу. Много бе измъчен и наскърбен. На офицерите от щаба каза думи на благодарност за службата

им и благопожелания за бъдеще. Отговорих му аз. Остана за вечеря при нас.

През целия ден, както и през цялата нощ доста оживена артилерийска стрелба. Слаби патрулни нападения по заставите на 39-и пехотен полк.

3 юли. Цяла нощ не можах да заспя — трескав ли съм, не мога да разбера. Главата ми е замаяна и политам.

Доста силна стрелба с тежки снаряди против батареите зад Кала тепе. По случай напущането на 1-ва армия от генерал Гешов вечерта се даде прощална вечеря в щаба на армията. Бях поканен и аз.

Преди да отидем на вечеря, генерал Гешов ми разказа при какви условия е станало неговото сменяване. Няколко дни преди нападението на връх Голяма Яребична, на 30 май, той запитал началника на 5-а дивизия генерал Бончев дали всичко е готово, поддръжките — доближени, хората — по местата си, бдителността — засилена, защото по получаваните сведения предстои неприятелско нападение. Генерал Бончев отговорил, че всичко е в ред.

През време на нападението 49-и пехотен полк бил заварен неприготвен и почти целият бил пленен. Бригадните и дивизионните поддръжки били далече, та не могло веднага да се извърши контраатаката. Артилерията също направила грешки. От предшестващата неколкодневна неприятелска артилерийска стрелба пехотата (49-и пехотен полк) била изморена и вероятно всички са спали през време на самото нападение.

Пристигнали главнокомандващият генерал Жеков, командващият армейската група генерал Шолц, престолонаследникът княз Борис. В щаба на 5-а дивизия генерал Бончев бил запитан какво ще прави. Той много самоуверено казал, че ще организира в скоро време контраатака и че ако артилерийските машини не свършат работа, то изпълнената с висок дух негова пехота ще я свърши. За тези горди думи той бил похвален от генерал Жеков и генерал Шолц. Обаче щом генерал Жеков и генерал Шолц си заминали, генерал Бончев започнал да долага още там на генерал Гешова, че за атаката е нужно да се даде време за подготовка на частите, за подвоз и засилване на артилерията и други такива. Генерал Гешов му казал: „Ами защо одеве така приказваше пред генерал Шолц?“

Генерал Бончев започнал да подава дълги и широки рапорти, в които искал да се увеличи артилерията още с 90 оръдия (?!), да се обучават войниците и т. н. В същото време започнали бунтове във 2-ри, 5-и и 83-и полк и в полковете от 4-а македонска

бригада (60-и и 61-ви). Всички заявявали, че не искат да контраатакуват, че ще захвърлят оръжието си, и пр.

Понеже от Щаба на Действащата армия и от щаба на армейската група „Шолц" постоянно запитвали в щаба на 1-ва армия кога ще се произведе контраатаката, то генерал Гешов се принудил да им донесе, че тая контраатака не може да се състои поради настроението на войските и донесенията на началника на 5-а дивизия и че за добрия резултат той не може да гарантира. Това предизвикало голямо негодуване в Щаба на Действащата армия.

След известно време дошъл генерал Ганчев заедно с княз Борис, вероятно да прави анкета. Държал се доста нахално срещу генерал Гешов, казал му, че боят при Голяма Яребична имал лоши политически последици, гърци и сърби се окуражили, че било възможно лесно да се отхвърли противникът, и други такива.

От поведението на генерал Ганчев командващият 1-ва армия разбрал, че частичният неуспех при Голяма Яребична ще бъде раздухан твърде много. Наскоро след това генерал Гешов получил една твърде груба телеграма от главнокомандващия за бунтовете в частите и за нежеланието им да контраатакуват. Тогава генерал Гешов решил да си подаде оставката, което и направил с една телеграма. Днес той е получил благодарствена телеграма от главнокомандващия и съобщение, че му се дава длъжност началник на Моравската военноинспекционна област — Ниш, т. е. на мястото на генерал Нерезова.

Така че поради преждевременното обещание на генерал Бончева за контраатака, което не е могло да бъде изпълнено, генерал Гешов е бил принуден да напусне командването на 1-ва армия.

4 юли. През нощта, към 1 часа, се завърнах от щаба на 1-ва армия. Почетох малко и си легнах. Не можах да спя добре, вероятно съм настинал, защото тръпки имам.

В 6,15 тръгнах с майор Милтенов (командир на 9-а пионерна дружина) за участъка на 33-и свищовски полк. Обходих и огледах подробно „Цербер". Неприятелски аероплан ни обстреля с картечницата. Неприятелската артилерия стреля по някои германски батареи в тила.

В щаба на 33-и полк разгледахме някои служебни въпроси с командира на 2-ра бригада, командира на полка и др. Духът в 33-и пехотен свищовски полк е добър. Позицията — също.

На връщане реших да мина по пътя „Троян", който тази сутрин твърде силно се обстрелваше, защото е близо до една гер-

манска батарея, по която ставаше стрелбата. Огънят току-що бе спрял. Като дойдохме до батареята, шосето съвършено разрушено и разорано от снарядите. Не може да се мине! Да се върнем назад по пътя „Свищов", не може, защото в тая минута и той се силно обстрелва. Продължихме пътя си между ямите, като всеки миг очаквахме да префучи някой снаряд. По едно време автомобилът затъна в една дълбока яма, та ни напред, ни назад. Повикахме германски войници от 6/4-а батарея, които с готовност напуснаха скривалищата си, изравниха мястото и така можахме да продължим пътя си.

5 юли. Днес новият командващ 1-ва армия генерал-лейтенант Нерезов е встъпил в изпълнение на длъжността си.

6 юли. В 7 часа преди пладне при гроба на полковник Каварналиев се отслужи панихида за всички паднали в боевете чинове от дивизията. На панихидата присъстваха български офицери и команди от всички части, а също германски офицери и една германска команда (майор Клесенс).

След пладне се представих на новия командващ 1-ва армия генерал Нерезов и му напомних за разделянето на сегашната ни позиция на два дивизионни участъка. Доложих му какво е било мнението на главнокомандващия и на генерал Гешов. Генерал Нерезов се съгласи и обеща да не бави повече тая работа.

7 юли. Доста силна стрелба по височина Банска (58-и полк).

8 юли. Ветровито и доста хладно. Обикновена артилерийска стрелба. В 7 часа преди пладне заедно с майор Милтенов отидох на връх Дъб, където проверих наблюдателните постове. Прегледах противоаеропланния взвод на връх Добруджа от 19-и артилерийски полк (поручик Цветков).

9 юли. Оживена артилерийска стрелба и нападение срещу заставите на 39-и полк.

10 юли. С новия командващ 1-ва армия генерал-лейтенант Нерезов обходихме участъка на 39-и полк, гдето генералът говори пред събраните войници от поддръжките.

Движението из ходовете за съобщение, поради горещината, много мъчително.

Обяд в щаба на 4-и пехотен плевенски полк (подполковник Пазов). В 3,30 след пладне продължихме за Долмар (57-и полк), гдето също бяха събрани войници, за да ги прегледа командващият армията.

Генерал Нерезов умее много добре да говори пред войниците. Повдига духа им, вдъхва им вяра в победата, насърчава ги да търпят и да се борят докрай.

Аероплани. Слаба артилерийска стрелба.

11 юли. Голяма жега. Рано сутринта летяха неприятелски аероплани над Фурка. Стотина артилерийски изстрела са насочени към тях. Екотът е страшен. Но бях толкова уморен, че не исках да стана и отида в скривалището. Да става каквото ще. Но за щастие бомби не бяха хвърлени. Вечерта бях в щаба на 1-ва армия, гдето командващият армията генерал Нерезов размени мисли по кой начин да се подели моят участък на два дивизионни участъка, като се даде една част на Планинската дивизия — от р. Вардар до долина „Вера".

Същият поиска да се отмени заповедта по дивизията, с която бях изказал възмущението си от непристойното поведение на германските железопътни власти към нашите офицери отпускари. Нека да кажа в какво се състои работата.

Преди повече от месец наши войници и офицери под началството на един дружинен командир тръгнали с влака за България. На една от гарите началникът на гарата, германски подофицер, заповядал на нашите офицери да опразнят дадения им вагон и да се разместят из другите вагони, а в техния вагон да се настанят румънски пленници. Нашите офицери протестирали, но германският подофицер — началник на гарата — не отстъпил.

Като се завърнаха от отпуска, нашият дружинен командир, който придружаваше отпускарите, по заведения ред ми подаде рапорт, в който ми описа подробно как е било пътуването на отиване и връщане, като се оплакваше от нахалното поведение на германския подофицер. По повод на тоя рапорт аз наказах въпросния дружинен командир с 15 дни затвор и да се впише в атестационната му книжка, че той не е запазил честта на българските офицери и че, разполагайки с една въоръжена дружина, е допуснал нахалния германец да наложи злата си воля. За това наказание обявих в заповед по дивизията.

Тази заповед повдигна голям шум. Германците се сметнаха за оскърбени. Работата дошла до главнокомандващия и дори до двореца. Генерал Нерезов ми прочете шифрованата телеграма на главнокомандващия да се изправи непременно въпросът, т. е. да се отмени моята заповед. Също и престолонаследникът му говорил по телефона.

Отмених заповедта с един параграф от наредба по дивизията, гдето казах само, че еди-кой параграф от еди-коя заповед се отменява.

Отмених заповедта, но съм доволен, че тя е произвела своя ефект.

В щаба на армията пристигна бившият командващ 1-ва ар-

мия генерал Бояджиев[21], за да събира документи по своето дело. Доста е съсипан от дългото следствие. Съжалявам, че тоя генерал го сполетя подобна участ.

12 юли. Аероплани. Рядка стрелба. Непоносима горещина. В 11,25 силна стрелба по заставите на 57-и полк. След малко — атака на заставите, при което противникът успя да заеме „Габаре". Нашата артилерия насочи унищожителен огън по заставата и се изпрати една рота да контраатакува. Противникът отстъпи.

13—15 юли. Големи горещини. Аероплани. Рядка стрелба. С командващия армията генерал Нерезов обиколихме няколко полкови участъка.

16 юли. Горещо. Много рядка стрелба. Необяснимо е защо последните три дни неприятелската артилерия твърде малко стреля. Ние не сме научени на подобно спокойствие на фронта. . .

Днес събрах командирите на бригадите и други началници, за да им дам някои подготвителни нареждания по предстоящото поделяне на дивизионния участък на две части — на Планинската дивизия и на Плевенската дивизия — и по предстоящото разместване на полковете.

17 юли. Аероплани още от сутринта. От разни сведения може да се заключи, като че ли противникът пред 1-ва армия се е отслабил. Артилерията му малко стреля. Забелязани били френски части да се оттеглят. Вероятно след засилване с гръцки войски някои френски и английски бригади и дивизии може да си отидат. На добър им час. С гърците лесно ще се разправим.

Мисля си дали атаката срещу Яребична на 30 май не е била една демонстрация с цел да ни накарат да вярваме в едно предстоящо неприятелско настъпване, а в същото време противникът да започне оттегляне на свои части назад? Този начин на действие често се прилага. Нищо положително не може да се каже.

18 юли. Горещина голяма. Рядка стрелба.

19 юли. Преди пладне обиколих 33-а и 34-а сборна дружина в селата Брайковци и Валандово. Много горещо. На сянка — 37 °С.

Вечерта в 8,30 заедно с майор Милтенова тръгнахме за гр. Дойран, за да прегледаме втората линия (височините Дойранска, Венера) на предната Дойранска позиция. Луната весело светеше. Никакъв лъх от ветрец не разхлаждаше задушно горещата нощ.

Като минавахме покрай с. Гьокчели, забелязахме силни свят-

кания към предната Дойранска позиция — там, където отивахме. Това бе неприятелско огнево нападение. Трая 4—5 минути. Ние продължихме пътя си с изгасени фенери, но край брега на Дойранското езеро. Дори близостта на езерото не дава прохлада. При лунната светлина неподвижната повърхност на езерото прилича на грамадно сребърно огледало. Красиво е то. Гъсти камъши по брега придават голяма тайнственост на картината. Чуват се плясъци на риби и тревожни изкрещявания на подплашени птици.

След една спирка от 20 минути за поправка на спукалата се гума ние продължихме пътя. Точно в 10,10 започна ново силно огнево нападение по предната Дойранска позиция и тила ѝ. Дойранското шосе, като главен път за движение (само нощем), бе също силно обстреляно. Шрапнели се пръскат пред нас, над нас и зад нас! Скочихме от автомобила, зарязахме го на пътя и се отдалечихме към езерото, което е на около 50 крачки вляво. Понеже стрелбата е насочена главно по шосето, и при това е много точна, то нашето избягване встрани ни спаси. Стрелбата продължи около 5 минути — снаряди, мини, — след което като по команда спря. Качихме се на автомобила и продължихме до гр. Дойран, отгдето трябваше вече пешком да отидем на височина Дойранска.

На височина Дойранска заварихме полковниците Писаров, Галунски, подполковник Монев, капитан Иванов (командир на 3/9-а пионерна рота) и няколко войници. Прегледах извършваните тук окопни работи и продължихме към връх Венера. Долът между Дойранска висота и Венера се обстрелва силно от неприятелските картечници. Минахме го бързо и се изкачихме на височина Венера. Тук огледахме започнатите скривалища, на които едва са изработени ръкавите (ходовете). Наоколо е тихо, само някои от дежурните оръдия от време на време процепват въздуха с редките си гърмежи. Картечната стрелба от двете страни почти не престава.

Придружаващите ме офицери казват, че понеже англичаните обикновено през един час правят огневите си нападения (за да пречат на окопните ни работи), то да се побавим малко тук на Венера, гдето в случай на огнево нападение можем да се скрием в един от ръкавите. Часът е 11,05 след пладне. Запушихме цигари и разговаряхме. От движението по урвите всички сме вировода. В тоя миг блеснаха няколко изстрела откъм неприятелската позиция (височина Константин и др.). Подполковник Монев извика: „По-скоро вътре!“ Втурнахме се към близкия ръкав, но не успяхме да влезем в него и неприятелските снаряди

се пръснаха пред нас. Бързо навлязохме в тесния ръкав и се притиснахме като сардели. Стрелбата се засили. Над нашите глави и около нас непрекъснато се пръскат и пищят неприятелски снаряди. Тежки снаряди раздрусват почвата и всички ние всеки миг очакваме някой такъв снаряд да ни затрупа в несигурното ни скривалище. Макар че никой от нас не се страхува, но изпитваме особено неприятно чувство. Всеки знае, че животът му виси на косъм. Сътресението от тежките снаряди е страшно. Покрив над нас няма. От близките пръскания на снарядите се къртят парчета пръст и падат върху ни. Ако случайно попадне в ръкава някой тежък снаряд, всички сме изгубени. . . За щастие, снаряди паднаха много наблизо, но в ръкава никой не удари, нито пък събори стените му. Ние сме мокри от пот, а в ръкава е влажно и студено. При тия условия най-лесно заболяват войниците. Стрелбата трая само 5 минути.

Щом затихна, ние тръгнахме за „Гетсиманската градина". Тук спряхме за почивка при землянките на офицерите от 3/9-а пионерна рота, гдето с голяма наслада изпихме по една чаша чай.

Продължихме пътя си, защото към 12,20 се очаква ново нападение. Аз и майор Милтенов се бяхме вече доста отдалечили, когато започна ново огнево нападение. При такива условия се укрепява и засилва нощем позицията!

Към 2,30 часа сутринта на 20 юли се завърнахме във Фурка.

20—21 юли. Нетърпима горещина. Рядка стрелба. Надвечер силни огневи нападения по предната Дойранска позиция.

22 юли. Преди пладне с полковник Каменов ходихме при 2-ра и 3-а батарея от 2-ри тежък артилерийски полк, които се обучаваха при германските 10-см дълги оръдия. Тия германски 10-см оръдия (2-ра, 3-а и 4-а батарея) ще бъдат продадени нам и обслужвани от български офицери и войници. Командир на отделението — полковник Тодоров.

Посетих младите войници от 2-ра дружина на 67-и планински полк при с. Гьокчели.

Вечерта дохожда командирът на 58-и полк полковник Личев да ми докладва някои неща във връзка с предстоящата смяна на полка от досегашната му позиция и отиването му на мястото на 34-и троянски полк (при гр. Дойран). Между другото той каза, че в някоя рота имало брожение и заплашване, че ще стрелят против 67-и планински полк, който трябва да заеме сегашната позиция на 58-и полк („Варовита"—„Каменна чука").

Обърнах му вниманието да следи особено строго за офицерите, които навярно първи ще разколебаят войниците си, за-

щото не им се иска да отидат на опасния Дойрански участък, а предпочитат да прекарват спокойно в сегашната „Швейцария“ (така подигравателно се нарича сегашният участък на 58-и полк).

Казах му също, че той сам на 16 юли, когато бях свикал бригадните командири по случай предстоящото ново поделяне на участъците и им обадих, че 58-и полк ще заеме Дойранския участък, започна да казва, че полкът му бил дал много жертви в началото на войната, че войниците може би ще почнат да негодуват и други такива и че аз не видях тогава у него готовност и радост, че ще заеме един по-сериозен участък, и др.

23—27 юли. От време на време силна стрелба по тила на позицията, а обикновено — слаба артилерийска стрелба. Огневи нападения по Дойранския участък и други пунктове.

28 юли, Свети Владимир. По случай именния ми ден получих поздравления от много места. Също и от главнокомандващия генерал Жеков. За обяд бяха поканени гости, между които командващият 1-ва армия генерал Нерезов, началникът на щаба на 1-ва армия генерал Попов, полковниците Писаров, Атанасов, Рачев, Личев, Мидилев, Данаилов, майор Бройер и др. Прекарахме доста весело.

Горещината днес е непоносима. Истински „горещници“. Доста силна стрелба с тежки снаряди през целия ден по „Кирил“, а с мини по „Борис“ и „Пазарджик“.

29 юли. През деня силна стрелба с тежки снаряди по 51, 52 и 53 (4-и пехотен плевенски полк) и участъка на 39-и пехотен полк. Трябва да очакваме нападение около Вардара. През нощта — две патрулни нападения, които бяха лесно отбити. Сериозни нападения не последваха.

30—31 юли. През деня рядка стрелба. Вечерта силни огневи, а също и патрулни нападения.

1—10 август. Рядка стрелба. Вечерно време — огневи нападения. Обиколка на позицията и срещи с командирите на бригадите във връзка с новото заемане на позицията, което влиза в сила от 10 август.

Дохожда на гости генерал Сирманов, началник на артилерията в 4-а армия. Той ме пита доволен ли съм, че командвам пехотна дивизия. Отговорих му: „Тук работата е по-разнообразна, по-отговорна, по-мъчна и по-неспокойна, но човек се чувства повече като истински началник.“

С командващия 1-ва армия генерал Нерезов ходихме при три дружини от 4-и полк, разположени на пътя „Генерал Вазов“. Тук генерал Нерезов държа една хубава реч пред войни-

ците. Оттам отидохме при 2/4-а дружина при височина „Иван Вазов".

След продължително стоене на сравнително спокойния участък („Каменна чука"—„Варовита") 58-и полк (полковник Личев) на 15 този месец ще заеме Дойранския участък, гдето сега се намира 34-и троянски полк. Войниците изглеждат здрави и бодри.

11 август. Преди пладне — обиколка на височина Дъб, при щаба на 3-а бригада (полковник Рачев). Обсъдихме някои въпроси за отбраната на участъка при новото разпределяне на войските и позицията.

От 15 август целият дивизионен участък ще се раздели на два дивизионни участъка: Планински (Вардарски) и Плевенски (Дойрански). По този начин ще се даде възможност на полковете поред да се оттеглят назад за почивка и обучение.

Вечерта — силни огневи нападения в тила на Кала тепе.

12 август. След пладне дохождаха при мене господата Кирил Попов, Асен Цанков и генерал-майор Попов — да видят позицията. Тук Кирил Попов ми разказа следния случай. Вчера като гост на генерал Нерезова бил поканен да вечеря в щаба на армията. През време на вечерята англичаните, както често пъти правеха, започнали силна артилерийска стрелба (огнево нападение) срещу позицията на 9-а дивизия и от гърмежите прозорците на щаба на армията почнали да се тресат. На Кирил Попов, неприсъствал друг път на подобна гръмотевица, направило голямо впечатление, че никой от щабните офицери не се потревожил, а и сам генерал Нерезов съвсем спокойно продължавал вечерята си, и затова го запитал как може да е така спокоен, когато там се води бой. Генерал Нерезов му отговорил: „Там е генерал Вазов, та затова не се тревожим. . ."

Като ми разказа за тоя случай, Кирил Попов се радваше, че командващият армията имал такова добро мнение за мене.

13 август. Преди пладне неприятелската артилерия с аеропланно наблюдение обстрелва щаба на 3-а бригада (полковник Рачев) на височина Дъб.

15 август. Днес, 8 часа преди пладне, сдадох десния участък от височина Голяма Варовита до р. Вардар на началника на Планинската дивизия генерал Сапунаров. Най-после се изпълни моето искане да се стесни фронтът на 9-а плевенска дивизия. Сега той е само около 14 километра.

Дивизията ще има следните пехотни полкове: 4-и, 17-и, 33-и, 34-и, 57-и и 58-и. Позицията се заема само от 17-и, 33-и, 57-и и 58-и полк; 34-и пехотен полк (три дружини) — в дивизион-

на поддръжка, а 4-и пехотен полк (4 дружини) остава в армейски резерв. Артилерия: 9-и и 19-и артилерийски полк, 1/3-о артилерийско отделение, гаубици, далекобойни оръдия, германска артилерия и др.

Позицията е разделена на два бригадни участъка. В десния участък (командир на 3-а бригада полковник Рачев) има общо: 7 дружини пехота, 1 рота пионери, 80 картечници, 56 гранатохвъргачки, 1 огнепръскачка, 18 минохвъргачки, 18 хелиографа, 5 осветителя (прожектора), 55 артилерийски оръдия от разни калибри, 2 пехотни 53-милиметрови оръдия. В левия участък (командир на 1-ва бригада полковник Атанасов) има общо: 7 дружини пехота, 2 роти пионери, 80 картечници, 56 гранатохвъргачки, 1 огнепръскачка, 16 минохвъргачки, 21 хелиографа, 5 осветителя, 67 артилерийски оръдия от разни калибри, 3/4 ескадрон конница.

16—25 август. Времето горещо. През деня слаба стрелба. През нощта — чести опити да се атакуват пунктове от предната Дойранска позиция — „Кирил“ и др. Аероплани.

От разни места се получават предупреждения, че през септември ще има голямо настъпление срещу нас. Всеки ден се забелязва усилено движение на неприятелски вагони и камиони. Така също се забелязва една систематическа пристрелка на неприятелската артилерия по нашите батареи. Види се, ще искат да имат проверени данни за стрелба, та във време на атаката да държат под огън и батареите ни. Готвим се и ние.

Обиколка на частите — на позицията и в тила.

26 август. В 2 часа след пладне се издигна за първи път нашият балон при с. Ходжа Обаси (2-ро балонно българско отделение — капитан Минков).

Привързаният балон е едно вече остаряло средство. При наличността на далекобойна неприятелска артилерия балонът е принуден да наблюдава отдалече (10—15 км), следователно почти нищо не вижда. А пък неприятелските аероплани постоянно ще го нападат и лесно ще го разрушат. Така че малко е вероятно да имаме някаква полза от този балон. Но ще видим. Може би ще служи само като плашило.

Англичаните имат два балона. Дали от тях се вижда нещо, не зная, но едно е сигурно, че нашите войници със страх гледат към тях.

Днес горещ ден (повече от 55 °С на слънце).

27 август. Аероплани засноваха още от сутринта. Дали не търсят балона?

След пладне ми се обади по телефона от щаба на 1-ва армия

Негово царско височество престолонаследникът княз Борис, за да ми се извини, че вчера е минал през района на дивизията, без да се отбие при мене. Много внимателен и вежлив е нашият престолонаследник. А и храбър е. Затова всички го обичаме.

28—29 август. Рядка стрелба. Пристигна нов германски офицер за свръзка — ротмистър Вигерс.

30 август. Днес пристигна във Фурка министърът на търговията Георги Данаилов. Изпратен е да посети фронта. След пладне тръгнахме за Кала тепе, но понеже неприятелската артилерия непрекъснато обстрелваше тоя участък, принудихме се да отидем в участъка на 58-и полк — Виткини височини до Дойранското езеро. Министърът пожела да се повикат най-близките войници да им каже няколко думи. Когато те се събраха и министър Данаилов видя парцаливото им облекло и през скъсаните панталони — голи меса на някои, той се обърна към командира на полка (полковник Личев) и каза: „Да не би нарочно да са събрани тук тия окъсани войници?“ Не му се вярваше, че в такова окаяно състояние са почти всички. . .

31 август. С министър Данаилов посетихме позициите на 33-и и 17-и полк, както и някои части, оттеглени назад за почивка.

1 септември. Днес си замина подпоручик Фон Мичелски за Хановер. Всички офицери от щаба на дивизията съжаляват за този добър другар.

2 септември. Рядка стрелба.

3 септември. Към 4 часа след пладне се появи силна буря ненадейно. Привързаният балон бе изпуснат и отлетя към противника. . .

4—7 септември, Фурка. Рядка стрелба. Аероплани. Обиколки. Един снаряд от нашата противоаеропланна батарея падна в къщата на кмета.

8 септември. Днес дойде при мене поручик Д. (от 2-ра рота на 34-и полк) да иска да го пусна в отпуск преди срока, за да държи зрелостен изпит! Понеже ми се пада малко роднина, той се надявал, че не ще му откажа. Отказах му категорично. Нека кажа, че тоя поручик се прояви в боевете като много храбър човек. След демобилизацията той ме намери в Плевен и ми благодареше, гдето съм го задържал на позицията при другарите му. Такива фаворизации, колкото и дребни да са, трябва да се избягват, защото влияят зле на другите.

Друг случай. Преди 3—4 месеца получих предписание, че шуреят на генерал Нерезов (тогава началник на Моравската военноинспекционна област в Ниш), поручик от 33-и полк, се превежда на служба в Ниш, в щаба на Моравската област.

Веднага телеграфирах на командващия 1-ва армия, че тоя превод ще огорчи останалите на позицията другари на тоя поручик, и молех да се отмени заповедта. И тя наистина се отмени. След някой ден срещнах на позицията въпросния поручик, който ми благодареше, загдето попречих на превода му, защото щял да бъде посрамен пред другарите си. Той бил неприятно изненадан, когато узнал, че го местят в Ниш, навярно по ходатайство на негови роднини.

Към обяд дохожда да ми се представи началникът на щаба на армейската група „Шолц" — полковник граф Фон Шверин. Той е убеден, че ще има голяма неприятелска офанзива на Южния фронт. Като го запитах вярно ли е, че две германски дивизии щели да дойдат тук, той каза, че вече дошли някои части. За дивизии обаче не говори. Една дружина била при с. Милетково в армейски резерв на 1-ва армия. Казах му, че това е нищо. Той прибави, че генерал Нерезов заповядал щото тази германска дружина да обиколи позицията с цел да я видят нашите войници. . . за да се окуражат!

Отговорих му: „Всичко това е съвършено излишно. . ."

9 септември. Преди пладне ходих заедно с полковниците Каменов, Атанасов и Попов и майорите Недев и Милтенов на втората главна позиция — от шосето за Дедели до с. Гьокчели, гдето на самото място се указа къде сега да продължава окопната работа.

10 септември. Преди пладне заедно с полковниците Рачев и Попов, подполковниците Иванов (57-и полк), Марчев (19-и артилерийски полк), майорите Недев и Милтенов — в участъка долина „Вера", за да проверя на самото място укрепителните работи и свръзката с Планинската дивизия. Също проверих противотанковата отбрана.

Рядка артилерийска стрелба.

11 септември. От последните действия на противника може да се заключи, че наскоро ще започнат по-решителни действия срещу 5-а дунавска дивизия, а може би и срещу Планинската дивизия — Вардарски участък. Необяснимо е защо сега той се държи по-кротко към Плевенската дивизия. . .

12 септември. Доста спокойно, само рядка артилерийска стрелба. Преди пладне пристигна в района на дивизията командващият групата армии генералът от артилерията Фон Шолц. Обяд в щаба на дивизията. Присъстват между другите генерал Нерезов, генерал Поселт, майор Клесенс, капитан Попе и др. Генерал Шолц държа кратка реч, на която аз отговорих.

Днес преди пладне генерал Щолц е бил на Долмар. Един

неприятелски аероплан хвърлил възвания. Ако да е знаел, че там е генерал Шолц, навярно щеше да хвърли бомби.

13—15 септември. Рядка артилерийска стрелба, която от време на време се много засилва по нашите батареи.

16 септември. В 6 часа преди пладне отидох на позиция „Плевен“ (1-ва линия на 57-и полк — пред Долмарската линия) заедно с полковник Рачев, подполковник Иванов (57-и пехотен полк), подполковник Георгиев (3/57-а дружина), майорите Недев и Милтенов. Тук дадох някои указания за засилване на окопните работи, проверих готовността за отбрана, свръзките, газовата дисциплина и др.

Още от рано сутринта неприятелската артилерия откри силен разрушителен огън по предната Дойранска позиция, по „Цербер“, Бастион № 2, „Канарата“, „Лерин“, по главната позиция на Кала тепе и в тила — по батареите. Грозни гърмежи ехтят близо до нас. Неприятелските аероплани владеят въздуха, коригират своята артилерийска стрелба и пречат на нашите батареи. Много хиляди снаряди вече паднаха върху позицията ни. Стрелбата постоянно се засилва и продължава непрекъснато. Нашите артилерийски наблюдатели съобщават, че днес стрелят и нови батареи, които отдавна не бяха се обаждали. Това необикновено силно обстрелване ме кара да мисля, че навярно предстоят сериозни действия.

Към пладне се завърнах във Фурка, гдето ми се докладваха подробно всички получени сведения. От онова, което видях и което узнах, за мене стана ясно, че трябва да очакваме сериозно нападение може би още утре на разсъмване. Затова заповядах: дивизията — в пълна бойна готовност от днес, 6 часа след пладне.

По тая заповед батареите прибират всички годни за работа коне, пратени на паша; 33-а и 34-а сборна дружина (с по около 300 души), които работеха по втората главна позиция, да се приготвят за действие; дивизионната поддръжка (34-и пехотен троянски полк — три дружини) да заеме мястото си — две дружини на Юнашки колиби и една на Кала тепе.

На командира на 9-а артилерийска бригада заповядах да засили огъня по неприятелските батареи и да дава унищожителен огън по вероятните изходни неприятелски позиции. Ако ли през нощта има признаци за групиране на неприятелски части, унищожителният огън да достигне най-голяма сила.

Предупредих бригадните командири да бъдат внимателни на разсъмване, защото тогава е най-вероятно да бъдем нападнати. Дадените в помощ на Планинската дивизия батареи (3/3-а и 3/9-а) се повикаха да дойдат на старата си позиция при Кала

тепе. От неприятелската артилерийска стрелба имаме значителни повреждания по позицията и батареите. Жертвите са незначителни, защото скривалищата ни са солидни.

Настават критични и важни минути. Надявам се, че ще издържим бурята с успех.

След пладне стрелбата продължава с голяма сила. Към 5,30 тръгнахме с началника на оперативната секция майор Недев за височина Дъб (щаб на 3-а бригада от 9-а дивизия), за да наблюдаваме стрелбата и да дам някои указания на командира на 3/9-а бригада, срещу която е насочена най-силна стрелба.

При южните Юнашки колиби пътят бе издълбан от един наскоро паднал снаряд, та оставихме автомобила и продължихме пешком. Слънцето силно припичаше. Колкото повече напредвахме, толкова гърмежите ставаха по-близо до нас, докато започнаха да прехвърчат големи парчета над главите ни. Стана нужда да се отбием от пътя и да спрем, защото не беше възможно, па не беше и нужно да отиваме по-нататък. Аеропланната висота и Малкият дъб силно и постоянно се обстрелват, цели гъсти черни облаци от дим и прах се вдигаха там, а гърмежите грозно раздрусваха околната местност. Внушителна, но страшна гледка. След малка почивка продължихме към Дъб и стигнахме до мястото, избрано за щаба на 3/9-а бригада. Тук повиках командира на 3-а бригада полковник Рачев, комуто дадох някои упътвания, между другото му припомних, щото нашата артилерия през цялата нощ с малки прекъсвания да обстрелва с унищожителен огън предните неприятелски окопи, гдето е вероятно той да се събира, преди да настъпи. Казах му насърчителни думи предвид на предстоящите действия.

Слънцето зайде. Стрелбата малко поутихна. На връщане срещнахме роти от 34-и, 17-и и 33-и полк, които отиваха към позицията. Аз пропущах ротите, казвах им по няколко насърчителни думи, напомних им дълга да разбият и тоя път, както в миналите боеве, противника, който отново се готви да ни напада. С викове „Да живее България! Ура!“ ги изпратих за позицията. Бог да дава здраве и сила на юнаците!

Към 8,45 след пладне неприятелски вериги настъпиха към „Кирил“, „Жеков“ и „Нерезов“, но бяха отбити само с артилерийски огън.

През нощта стрелбата продължи със същата сила, особено по предната Дойранска позиция, „Лерин“ и „Канарата“. По всичко личеше, че противникът вече е решил да нанесе удар, от който ще зависи съдбата на България. Защитниците на Дойранската позиция, от най-малкия до най-големия, чувстваваха, че набли-

жава решителният час. Те забравиха умората и страданията от продължителното воюване и от катадневните опасности и жертви; не обръщаха внимание, че им липсват добра храна и здраво облекло; забравиха лошите сведения, идещи от вътрешността на страната за бедственото положение на техните семейства; не даваха ухо на предателските позиви, изобилно разпространявани от агентите на неприятеля.

В тия тревожни дни защитниците бяха обърнали погледите си само към противника, с твърдо решение да победят. Всички знаеха, че не може да се надяват на никаква подкрепа отвън. Само на своите сили да разчитат и на своя висок дух. Всички началници с личен пример и доблестно държане крепяха борческия дух и вярата в победата.

От силната неприятелска стрелба с тежки снаряди и мини много окопи са срутени, телените мрежи — разхвърляни, повечето от телефонните връзки — скъсани. А защитниците, сгушени в своите яки скривалища, стискат здраво оръжието в ръце, готови да изскочат и срещнат противника, щом той се покаже.

Цялата нощ очаквахме нападение, но то не стана. Нека се знае, че в такова време войниците почти не ядат нищо, макар и да имат храна. . .

17 септември. Още от рано сутринта неприятелската артилерийска и минна стрелба продължи с голяма сила по целия дивизионен участък. Неприятелски аероплани коригират стрелбата.

Преди пладне заедно с полковник Каменов и подполковник Наков обиколихме дивизионните муниционни депа при Чинарли, Чернище, Кара Оглулар и при паметника на Каварналиев. В 2,15, тъкмо бях полегнал да си почина, чу се силен гърмеж наблизо. Повтори се и се потрети. Оказа се, че противникът с далекобойни оръдия обстрелва наблюдателния пункт Фурка. Стрелбата, макар и рядка, продължава. Ако снарядите прехвърлят 700—800 метра, ще паднат в село Фурка.

Ехото на силните постоянни гърмежи на позицията прилича на непрекъснато бучене на гръмотевици. Който не е лично видял и чул подобна стрелба, не може да има представа за ужаса, който тя причинява. А под тоя продължителен гнет сега живеят и бодърстват хиляди български войници. . .

Вечерта, към 10,40, стрелбата се обърна в барабанна по участъците на 33-и, 17-и и 58-и полк.

От 10,50 пехотните позиции, а също и артилерийските, се обстрелват с газови снаряди. В тази война частите от 9-а плевенска дивизия за първи път се обстрелват с газови снаряди.

Но ние бяхме добре подготвени за подобен случай. Веднага се подаде „газова тревога", поставиха се маските и така очакваха и водеха боя пехотинци и артилеристи.

Ефектът от неприятелската газова стрелба бе слаб. Само твърде малко офицери и войници пострадаха, но дългото стоене с маска на лицето е много мъчително.

През цялата нощ на 17 срещу 18 септември, с малки прекъсвания, неприятелската артилерия държа под силен огън цялата позиция и тила ѝ. През това време бяха произведени девет газови нападения.

Още щом получих първото донесение за газовата стрелба, за мене бе явно, че предстои решителна атака. Всички бяхме нащрек и в очакване. Това бяха ужасни минути на тревожно очакване и на безпокойство. Времето бе тихо и благоприятстваше на газовата неприятелска стрелба; разрушенията на позицията бяха значителни; войници и офицери са силно изморени от безсъние и непрекъснати адски гърмежи.

Предстои решителен бой. Ако удържим — добре, но ако не удържим — ще бъде цяла катастрофа, защото всичката ни артилерия ще остане в ръцете на противника, а в такъв случай не може нито да се мисли дори за оказване съпротивление на позадните позиции. Трябва да победим или. . . да умрем. Друг избор няма.

Сега щеше да се види резултатът от моята работа и командване.

При позиционните боеве, във време на самия бой, началникът на дивизията мъчно може да управлява бързо и своевременно действията на своите части. Неприятелската стрелба е тъй силна, свръзките повечето пъти са прекъснати, обстановките бързо се менят, тъй че почти всичко зависи от дейността на подолните началници, които непосредствено водят борбата. Та моята главна задача е била именно да подготвя подчинените си части към сериозна борба; да се проучат всички възможни случаи; да се правят упражнения за отбрана и контраатака при разни бойни обстановки; да се подготвят пехотните и артилерийските части в стрелково отношение, командирите от разни степени за проявяване на инициатива; да се внуши на войските вяра в силата на позицията и в достатъчността на средствата за отбрана; да се уреди тясна връзка между пехота и артилерия и да се постигне взаимно доверие между тях; да се поддържа борческият дух и пр., и пр. — ето това е била моята постоянна и главна грижа, преди да настъпи боят. Моите усилия бяха насочени да подготвя позицията и дивизията за упорита борба.

Ако тази подготовка е била умела и успешна, ще имаме успех и в самия бой; ако ли подготовката не е била успешна — ще имаме катастрофа. Всичката отговорност непременно ще се стовари върху моята глава. Но личната отговорност мене не плашеше толкова, колкото страхът от лошите последици за цялата армия в случай на неуспех в този важен участък, който е поверен на мене за отбрана. Всеки началник в боя преживява тежки минути, но най-тежко е за високия началник.

Гърмежите ехтят като побесняла хала, хиляди и хиляди святкания от неприятелски снаряди над позицията, блясъци от наши изстрели, бучене и ужас... Всички със стегнато сърце слухтим и гледаме към позицията, телефоните непрекъснато са в работа, много линии вече са скъсани. Последните разпоредби са дадени. Очакваме атаката...

18 септември. Стрелбата, силна и страховита, продължава. Сутринта, в 4 часа, отидох в квартирата си, за да почина малко. Не да спя, защото от гърмежите и раздрусването на стаята и прозорците не може дори да се задреме, а да си почина.

В 5 часа ме викат по телефона: червени ракети по целия фронт!

Значи решителната минута настъпи!

Скачам и бързам в щаба на дивизията. Червени ракети по целия фронт! Откъм позицията се носи гръмкото ехо на изстрелите... Нашата артилерия открива преграден огън...

Няколко минути след отиването ми в щаба (към 5 часа и 10 минути) се зачуха три последователни силни гърмежа в самото село Фурка. Докато да разберем какви са тия гърмежи, ето че други три снаряда паднаха в селото, след тях други три и т. н. Разбрахме, че вчерашната стрелба по моя наблюдателен пункт е била само пристрелка за днешното обстрелване на селото, в което се намират щабът на дивизията, телефонната и телеграфната централа и други връзки. Неприятелят добре си е направил сметката: едновременно със започването на атаката да парализира командването, като обстрелва щаба на дивизията и скъса връзките.

Стрелбата по селото продължи, много къщи са съборени вече. Ние стоим още в щаба, когато един снаряд се пръсна на около 50 крачки пред щаба, прозорците се строшиха и едно парче падна в моите крака. Взех го за спомен, но то ми изгори пръстите, та го хвърлих. Не можеше повече да се стои в селото. Повиках автомобила и с него целият щаб се пренесе на наблюдателния пункт Фурка. Стрелбата по селото продължи.

На наблюдателния пункт получаваме много тревожни из-

вестия: въпреки понесените загуби многобройният противник, настъпващ в няколко гъсти последователни вериги по целия фронт, успява да завладее цялата предна Дойранска позиция, заставите „Слатина“, „Габаре“, „Целувка“, „Солун“, „Свищов“, пунктовете от главната позиция „Съединението“ и „Царевец“! Стигнал дори до „Йотовски“ и „Вазов“! Това е ужасно!

Как така противникът да има неочаквано подобен успех? Какво става на позицията? Облаци дим затулят всичко.

Телефонните връзки — скъсани, особено с 1-ва бригада (Кала тепе). Работи само хелиографът, но и той бавно, несигурно. Често пъти гъстият черен дим закрива светлината на хелиографа. Ужасно положение. Действаме в тъмнина, т. е. не можем да получим точни сведения за положението на позицията. А сведенията от 1-ва бригада, гдето се води сега жесток бой, се предават по хелиографа и са непълни, тревожни. Например: в 8,38 — „противникът дойде, искаме поддръжки“. В 8,45 — „противникът взе позицията“. В 8,50 — „критично положението, артилерия и пехота“. В 8,58 — „поддръжки и артилерия“. В 9,05 — „най-сериозно е положението, критическо“. В 9,34 — „за 58-и полк поддръжка, положението сериозно, критическо!“. В 9,57 — „Вазов“, „Бошнаков“ са в техните ръце!“. Командирът на 58-и полк (полковник Личев) в 8 часа донася направо в щаба на дивизията: „В тоя момент в десния участък противникът напредва. Положението критическо. Моля заповед!“

Тези и тям подобни донесения действат угнетяващо на душата ми. Как така да падне тъй лесно нашата силна позиция? И за коя позиция донасят? Не ми се вярва подобно нещо. Тук сигурно има някакво недоразумение поради смущението на някои началници. . . Позицията ни не може така лесно да падне. Това е невъзможно. Иначе. . . позор. . . и катастрофа. Това не мога преживя. . . Иде ми наум да се застрелям! Но в същия миг сам се осъдих за тая нещастна мисъл. Аз имам дълг към моите войски: трябва докрай да бъда с тях и при тях, за да им помогна да излязат с по-малко жертви от катастрофата, ако такава настъпи. . .

Въпреки всичко правя разпоредби да се пращат части от дивизионната поддръжка там, гдето е най-нужно. Давам категорични заповеди за удържане на позицията на всяка цена, за извършване на контраатаки и други такива.

А положението е тежко, лошо. Неприятелски аероплани като хищни птици летят ниско, на 50 метра над позицията и в тила, с бомби и картечен огън обстрелват движещите се на открито поддръжки, обози и др.

Бях изпратил капитана от щаба на дивизията Гагов да отнесе с автомобил една заповед на позицията. Неприятелски аероплани го атакували с бомби и картечници, автомобилът бил строшен, а сам той едва успял да се спаси под един мост на шосето.

Неприятелската артилерия също обстрелва с най-силен огън тила на позицията. Предвид на възможността да бъдем победени правя някои разпоредби до дивизионния лекар, дивизионния интендант, военнополевия съд, огнестрелния парк, парковата колона и др. да бъдат готови за едно бързо и ненадейно оттегляне.

Заповядах на 33-а сборна дружина (около 300 души) да заеме ариергардната позиция южно от с. Кара Оглулар, а 34-а сборна дружина — ариергардната позиция при височини Паяк и Обаси.

Боят е в пълен разгар. Започват се ред контраатаки от нашите полкове (57-и, 33-и, 17-и и 58-и), поддържани от изпратените им дивизионни поддръжки при отличното съдействие на артилерията. След продължителни и кървави боеве с нож и бомби защитниците започват да завладяват отново изгубените пунктове. Части от главната позиция многократно минават от ръце в ръце. Започват да се получават по-добри известия. Силният, храбър и упорит противник е омаломощен. Той е разколебан от упорството на храбрите защитници. Загубите му са безбройни. Сведенията стават все по-добри. Към 11 часа противникът е отблъснат от главната позиция. Държи се само на предната Дойранска позиция, а също и на височини Дойранска и Венера. Обаче аз заповядах да не се контраатакуват тия височини и предната позиция, защото бе излишно да се дават още жертви за тях. Предната Дойранска позиция бе изиграла своята роля.

В 11,30 дойде на наблюдателния пункт Фурка командващият 1-ва армия генерал Нерезов. Докладвах му за положението. Той реши да отиде на позицията. Изказах желание да го придружа. Заповяда ми категорично да остана тук и да командвам боя, като прибави: „Ако се случи с мене нещо, вие ще командвате армията, а полковник Каменов — 9-а дивизия.“ Целунахме се и се разделихме.

Юнак човек. През деня обходи по окопите позицията на 33-и, 17-и и 58-и полк, гдето окуражаваше войниците. Това му прави чест.

Към пладне боят започна да утихва. Неприятелската артилерия стреля по-рядко. Позицията е в наши ръце. Командирът на 1-ва бригада, който по-рано ме измъчи със своите тревожни

донесения, сега донася: „Духът на офицерите и войниците е висок и всички са готови да умрат на твърдините, но да не допуснат противника да заеме позицията на бригадата.“

Нека спомена тук за един интересен психологически случай. Когато след два дни се срещнах с полковник Атанасов, аз го запитах на какво основание ми изпращаше на 18 септември своите непроверени донесения, че уж противникът бил взел позицията и други такива. Полковник Атанасов се извини и чистосърдечно ми призна следното: когато бил в наблюдателния си пункт, при него прибягал един пребледнял подофицер и му доложил: „Господин полковник, нашата позиция падна.“ Без да му мисли много-много и без да провери дали донесението е вярно и за коя позиция се отнася, полковник Атанасов, изтощен от безсъние и от адските гърмежи, чувствайки, че не може нито да мисли, нито да съобразява, отишъл в землянката си, облякъл парадното си облекло с всички ордени, седнал на стола и там решил да дочака смъртта си, т. е. да бъде убит. . .

Този офицер не беше страхлив, нито глупав, а пък в оная тревожна минута не е можал да намисли нещо по-разумно. . .

Получават се сведения за заловени пленници, трофеи и др. Успехът е голям.

Седнах на един камък вън от наблюдателния пункт до самия хелиограф, който предаваше нови заповеди и получаваше донесения, и написах до бригадните командири следната телеграма: „Поздравявам вас и юнаците пехотинци, артилеристи и всички други чинове от бригадата за доблестното отбиване стремителната атака на многочисления противник. Имам пълна вяра, че вие и занапред със същото юначество и със същия успех ще браните поверената ви главна позиция. Изказвам на всички чинове от бригадата искрена похвала.“

Командирите на бригадите отговориха веднага и като благодаряха за изказаните похвали, дадоха отново клетва, че ще държат здраво главните си позиции и не ще отстъпят на могъщия противник нито педя от оросената с българска кръв земя.

За хода на боя редовно се държаха в течение не само щабът на 1-ва армия, но и съседните на дивизията части, както и самите части, които водеха боя.

Предпозиционната местност е постлана с хиляди неприятелски трупове. В атаката са участвали най-малко две английски и две гръцки дивизии, подкрепени от могъща артилерия, минохвъргачки, аероплани и др.[22] Неприятелят изстреля до днес включително (16, 17 и 18 септември) повече от 250 000 снаряда и мини. Той остави в наши ръце повече от 500 пленници.

От пленниците се узна, че имали заповед на 18 септември да завладеят на всяка цена Кала тепе. Същите пленници казваха, че началниците им ги уверявали, че след такава страшна разрушителна стрелба на нашата позиция не е останал жив човек и че тя вече е само една гробница!

И нашите загуби не са малки, но неприятелските са много пъти повече.[23] В днешния славен бой се отличиха всички полкове от дивизията.

Към 1 часа боят почти затихна. Направиха се разпоредби за привеждане в ред частите и позицията, за попълване на бойните припаси и други такива. Обядвахме при наблюдателния пункт при много повишено настроение.

След пладне ходих в с. Фурка. Населението избягало. Много къщи са разрушени. Моята квартира също много е пострадала: всичко изпочупено, стени съборени, таван продупчен, прозорци и врати на парчета и пр. Мерзост и запустение. . .

Докараха в селото голяма група пленници — гърци и англичани. Наши войници искаха да им вземат новите и хубави обуща, но аз категорично запретих.

19 септември. От снощи неприятелската разрушителна артилерийска и минна стрелба и с газови снаряди продължава с още по-голяма ярост непрекъснато. През нощта неприятелят бил засилен с нови пресни части (гърци и французи). От рано сутринта той предприе нови решителни атаки с още по-голяма свирепост и стихийна сила. Борбата е жестока. Въпреки понесените загуби храбрите и мъжествени англичани са решени на всяка цена да превземат позицията и последвани от нови гъсти вериги и колони, като лава вървят напред и дори успяха да завладеят някои издадени части от главната позиция („Солун", „Свищов", „Съединението", „Канарата", „Лерин", „Царевец" и др.). Започват се многобройни стремителни контраатаки, подкрепяни и от нашата артилерия.

Най-сетне, след почти 5-часова близка и свирепа борба, при която някои участъци минават няколко пъти от ръце в ръце, атаката бе отново кръвопролитно отблъсната по целия фронт, защото в тая борба между двама храбри и достойни противници надделя българинът, който защитаваше родната си земя.

Поражението на противника бе пълно и съкрушително. Под закрилата на своята много по-силна артилерия англичани и гърци се оттеглиха на укрепената си позиция, като оставиха на бойното поле много хиляди свои убити. И ние дадохме скъпи жертви. . .

От 11 часа преди пладне до 4 часа след пладне неприятел-

ският огън бе доста слаб. Чувстваше се, че действително противникът е обезкуражен. Възхитен от тая нова победа, изпратих до началниците следната телеграма:

„Нови славни дела извършиха подчинените вам части. Доблестните артилеристи, пехотинци, картечари и всички други с безподобно себеотрицание и готовност да се жертват за родната земя след продължителна борба с многочисления враг успяха да запазят своите позиции и да отблъснат атакуващите англичани и гърци, като им нанесоха големи кървави загуби. Противникът ще си спомня завинаги с ужас за юнаците, които защитаваха Дъб и Кала тепе. От все сърце благодаря вам и на всички вам подчинени юнаци. Днес цяла България ще се радва и с гордост и признателност ще спомня за своите синове и герои от 9-а артилерийска бригада, за героите Доростолци, Свищовци, Троянци, Плевенци, 57-и и 58-и полк и всички други придадени части, които с небивало самопожертвование проливат кръвта си, за да бранят нейната чест и бъдеще. Пращам братски поздрав на всички юнаци, които взеха участие в днешния жесток, но славен бой. Да даде Бог щото бойното щастие всякога да увенчава вашите усилия.“

Надвечер неприятелският артилерийски огън съвсем престана.

Всички части от дивизията бяха капнали от умора и изтощение. Но вечерта закипя работа: попълваха се бойните припаси, подменяваха се счупените и разрушени картечници и минохвъргачки, погребваха се убитите храбреци, пренасяха се ранените, готвачите носеха изобилна топла храна. Дойранските защитници със спокойствие посрещнаха нощта, без да подозират каква страшна изненада ги очаква.

20 септември. Нощта прекарах в разрушената си квартира в с. Фурка. Сутринта рано, още слънце не бе изгряло, отидох при наблюдателния пункт. Като видях, че офицерите от щаба са се сгушили за почивка между скалите, аз не ги разбудих.

Неприятелската артилерия мълчеше. Беше ми студено. Едва що се показа слънцето, ето че пристигна един велосипедист от щаба на 1-ва армия и ми подаде оперативна заповед № 102. Скъсвам плика и почвам да чета. Но каква е тази заповед? В нея се говори да се готвим за отстъпление! Струва ми се, че не съм разбрал. Трия очите си и пак чета: ясно — да се готвим за отстъпление!. . .

В тая оперативна заповед бе казано, че съгласно заповедта на група армии „Шолц“ положението на 3-а пехотна балканска дивизия може да наложи оттеглянето на 1-ва армия. В случай

на получаване на допълнителна заповед за оттегляне, на 9-а пехотна плевенска дивизия се възлага да заеме и отбранява участъка от с. Чепели (изключено) до връх 1063 — Бейлики (изключено) на планината Беласица. Щабът на дивизията — в с. Три води. Дават се и други нареждания по случая.

Повиках офицерите от щаба на дивизията и им прочетох заповедта. Понеже един израз не ми беше ясен, заповядах на началника на оперативната секция майор Недев да замине веднага с автомобила при командващия армията за разяснение (в заповедта се забраняваше да се говори по телефона).

Току-що той замина, реших сам да отида. Поръчах да се повикат бригадните командири и да ме чакат в с. Фурка. Също — дивизионният интендант и дивизионният лекар. Качих се на втория дивизионен автомобил и бързо настигнах майор Недев при щаба на 1-ва армия — лагер Дедели. Там се явих при командващия армията генерал Нерезов и го запитах: какво е станало, та трябва да се готвим за отстъпление, след като така съкрушително отблъснахме англичаните?

Тогава генерал Нерезов ми обясни, че имало пробив при Добро поле (до тая минута не знаех това), че противникът вече е при град Щип и напредва, че опасността за нашата 1-ва армия била голяма и т. н., та трябвало бързо да се подготвим за оттегляне, щом получим втора заповед. Попитах генерал Нерезова: „Ами не е ли възможно да се ограничи неприятелският пробив при Добро поле и се спре настъплението му, като се използват свободните наши флангови армии, например 2-ра армия?“ Той само махна с ръка и нищо не ми отговори. Тогава му зададох въпрос: „Изучавана ли е позицията на Беласица планина, гдето ще заеме участък 9-а дивизия? Ако не е изучавана, добре ще бъде веднага да се изпратят пионерни, артилерийски и генералщабни офицери да я огледат, да изучат пътищата и други такива.“ Генерал Нерезов одобри това и рече: „Като се завърнете във Фурка, изпратете няколко офицери, та заедно с армейския инженер да разузнаят новата позиция на планина Беласица.“

Новината за пробива при Добро поле и за необходимостта да напуснем позицията и да се оттеглим ме съкруши. Нещастна България.

Напуснах кабинета на командващия армията, повиках майор Недев, комуто изказах тъгата си от нашата българска фатална участ. Това неочаквано напущане на позицията ще се отрази много зле върху духа на войските, които спечелиха бляскавите победи вчера и завчера.

Качихме се на автомобила и мълчаливи и съсредоточени се завърнахме във Фурка. Тук отрано започнали да пристигат поздравителни телеграми от висшето началство, от съседните дивизии и др. А в същото време мощното българско „ура" се носеше по позицията. Полковете бързо се привеждаха в ред, за да бъдат готови за нова борба.

Те още нищо не знаеха. . .

В щаба на дивизията в с. Фурка закипя трескава работа. Не е лесно да се напусне в няколко часа една позиция, на която сме живели почти цели две и половина години, с многобройна артилерия, с помещения, складове с бойни припаси, болници, обози, инженерни и други материали, фураж и пр., и пр. При това отстъплението трябва да стане само по един път: шосето за Струмица, и то не само за 9-а дивизия, но и за цялата 1-ва армия.

Тук вече ме очакваха бригадните командири и лично им съобщих какво предстои да се върши. Дадох им писмени заповеди: за реда на оттеглянето от позицията; за походния ред — главни сили, ариергарди и др.; указах им приблизително по картата по кой начин да се заеме изначало позицията на Беласица и Чепели, щом частите пристигнат там, и други указания за запазване ред и тишина, за да не забележи противникът, и други такива.

На командира на 3-а бригада (полковник Рачев) възложих да организира и командва ариергарда в състав 6 дружини от разни полкове, 6 батареи — 24 оръдия, една пионерна рота и дивизионния ескадрон.

Дивизионният интендант да организира прехраната, като се базира на гр. Струмица, а болниците да се преместят зад позицията на Беласица, като с ариергарда остане само едно лазаретно отделение.

Никакви материали, бойни, инженерни и хранителни припаси не трябваше да остават в ръцете на противника. Ония от тях, които не можеше да се отнесат, трябваше непременно да се унищожат от специални пионерни команди, назначени от ариергарда. По същия начин да се постъпи с всички по-важни мостове, чешми, телеграфни и телефонни линии и централи. Всички апарати непременно да се вземат. Всички по-добри постройки, като дивизионния театър и други такива, да се изгорят, щом мине ариергардът. Предупредих ги да правят бързо своите съображения и план за действие, защото не знаем кога ще се получи допълнителната заповед от командващия 1-ва армия за започване на

отстъплението. Всички началници на действат и по свой почин да преодоляват срещаните спънки.

Не мина много време, и командващият 1-ва армия телефонира: „Пристъпете към изпълнение на заповед № 102. Следва писмена заповед № 103.“ Бригадните командири, още нестигнали до позициите си, получиха заповед да пристъпят веднага към започване на оттеглянето. До 1 часа след пладне освен бригадните командири никой друг не знаеше нищо за предстоящото отстъпление.

Под прикритието на ариергарда, който оставаше на главната позиция, артилерията, обозите и главните сили се оттеглиха през нощта по шосето Дедели—Костурино. До 12 часа по полунощ позицията се изпразни. Всичко стана тихо и в добър ред.

Но със сълзи на очи юнаците от 9-а плевенска дивизия напуснаха позицията, която тъй геройски защитаваха, гдето оставиха толкова свои паднали другари и с която ги свързваха скъпи спомени. . .

Каква жестока съдба!

Щабът на дивизията ще остане в с. Фурка до сутринта на 22 септември.

Надвечер германците прибързано запалиха някои от складовете си при гара Дедели. Големите облаци дим обърнаха вниманието на английските аероплани, които рано сутринта на 21 септември се явиха в голям брой, забелязаха отстъпващите по шосето колони и ги обсипаха с бомби.

Но противникът беше толкова съсипан от боевете на 18 и 19 септември, че макар и да узна за нашето отстъпление, той нема сили и кураж да настъпи веднага.

На 21 септември вечерта ариергардът на полковник Рачев се оттегли от главната позиция и зае втората позиция на в. Фурка — Гьокчели. Оттеглянето се извърши в ред и незабелязано от противника. През цялата нощ неприятелската артилерия постоянно и със силен огън обстрелваше напуснатата позиция.

При отстъплението си, съгласно получената заповед, ариергардът чрез специални пионерни команди запали и унищожи всички складове, постройки, материали, фураж и др. Снаряди, бомби, патрони, които не можеха да се вдигнат, се запалиха и унищожиха. Грамадни експлозии се заредиха. Силни блясъци раздираха нощната тишина! Общо и пълно разрушение.

Това бе началото на края. . .

Излишно е да описвам по-нататък тая страшна трагедия! Дивизията, след като престоя известно време на позиция на

планина Беласица, продължи отстъплението си през Струмица Огражден планина, Гарван планина, с. Берово и стигна до гр. Пехчево, гдето на 30 септември узнахме за сключеното в Солун примирие.

На 3 октомври в гр. Горна Джумая дивизията положи клетва за вярност на новия цар — храбрия и обичан от всички Негово величество Борис III.

Това събитие се посрещна с искрена радост от войските. Нови надежди за по-щастливо бъдеще на България се зародиха в душите.

Единственият път за отстъпление на 1-ва армия (5-а дивизия, Планинската и 9-а пехотна плевенска), по който тя можеше да прекара всичката си артилерия, обози, болници и др., бе само шосето през Дедели—с. Костуркино за Струмица. Тоя единствен път се преграждаше и отбраняваше от 9-а пехотна плевенска дивизия.

Ако големите усилия на противника да пробие позицията на 18 или 19 септември бяха успели и Плевенската дивизия би била разбита и принудена да отстъпи под изстрелите и напора на противника, то в такъв случай цялата артилерия, всички обози и материали на 1-ва армия, както и голяма част от армията щяха да бъдат пленени и унищожени и границата на България щеше да бъде широко отворена за тържествуващия неприятел.

Дойранските боеве съкрушиха напълно духа на противника и той нямаше вече сили да предприме активни настъпателни действия. Това даде възможност на 1-ва армия да отстъпи в ред, да си изтегли всичката артилерия, обоза и др. и да заеме позиция на Беласица, без да бъде обезпокоявана от неприятеля с енергично преследване. При това имахме достатъчно време да се унищожат и всички изоставени складове и материали.

В епичните борби при Дойран 9-а плевенска дивизия запази неопетнени своите славни бойни знамена.

Значението на тая бляскава победа не е само, че възвеличи славата на българското оръжие и показа на какви подвизи е способно българското войнство, но още и това, че единствено на Дойранската победа се дължи гдето България бе запазена от вражеското нашествие на гърци и сърби, катастрофалните последици от което нашествие за целостта и дори за съществуването на нашето Отечество не могат да се предвидят. Подвигът на 9-а плевенска дивизия спаси България от страшно унижение и гибел, спаси нейната чест.

И сега, като си спомням за ония страшни и в същото време

славни дни, трябва да отбележа, че през горните жестоки боевe нито един войник от Плевенската дивизия не напусна своето място, че макар и позицията и телените мрежи да бяха разрушени, нищо не можа да разколебае духа на доблестните дойрански защитници от всички родове войски, които бяха изпълнени с готовност да умрат за България и с вяра в победата. Отечеството трябва да се гордее с доблестните дела на своите верни чеда. За боевете при Дойран бях награден с орден „За храброст" II степен.

Като завършвам бележките си за Дойранските боеве, свещен дълг ми е да изкажа моята искрена благодарност и похвала към всичките мои бойни другари от щаба на дивизията*, които с преданост към службата, със себеотрицание, неуморно денонощно трудолюбие и непоколебима храброст изпълняваха своите длъжности през цялото време на моето командване на 9-а пехотна плевенска дивизия. Особено трябва да подчертая интелигентната дейност на началника на щаба на дивизията полковник Добри Попов, началника на артилерията полковник Радослав Каменов, началника на оперативната секция майор Никола Недев и началника на строевата секция капитан Гагов, които ми бяха предани и полезни помощници.

Благодаря им.

Майор Недев завършва своята прекрасна книга „Дойранската епопея 1915—1918" с едно заключение: както всеки от нас, и той си задава въпросите: На какво се дължи катастрофата ни? Кои са причините, заставили дойранските защитници да напуснат позицията си? На какво се дължи пробивът на Добро поле и защо не се ограничи той?

Майор Недев в своето кратко, но магистрално заключение отговаря на тия въпроси. Отговаря по начин ясен, убедителен, който му прави чест. Аз желая да кажа с няколко думи моето мнение по някои от горните въпроси.

На какво се дължи катастрофата ни? Първопричината е влизането на България в съюз с германците, когато вече се очертаваше пропадането на техния план за превземането на Париж,

* Щабът на дивизията имаше следния състав: генерал-майор Вазов — началник на дивизията; полковник Попов — началник на щаба; полковник Каменов — началник на артилерията; санитарният полковник д-р Митрев — началник на санитарната служба; полковник Чалъков — дивизионен интендант; майор Недев — началник на оперативната секция; полковник Данаилов — командир на пионерната дружина; капитан Гагов — началник на строевата секция; капитан Мурдаров — председател на дивизионния военнополеви съд; капитан Дренски — завеждащ картечното дело; поручик Томов — завеждащ газовата служба; поручик Искър Аврамов — офицер-разузнавач.

когато ги изоставиха съюзниците им и когато те бяха блокирани. При Марна се тури точка на германските успехи. И тогава имаше българи, които преценяваха правилно положението на бойните фронтове и политическата обстановка, но за нещастие нямаше кой да ги слуша. . . Дори и да не беше станал пробивът на Добро поле, ние щяхме да изгубим войната, защото главните ни съюзници — германци и австро-унгарци — още през пролетта на 1918 г. бяха вече неспособни да продължават успешно войната. Германците почувстваха това много по-рано, затова гордият кайзер Вилхелм още през месец декември 1916 г. поиска примирие. Но съглашенците отказаха, защото знаеха какъв е халът на Германия и предвиждаха какъв ще бъде краят на войната. Така че България неизбежно щеше да бъде принудена да се признае за победена, толкова повече, че германците не ни дадоха обещаната и необходима подкрепа, та ние останахме сами да се борим със съединените съглашенски сили.

Пробивът на Добро поле, като не бе спрян, стана само причина да завършим безславно войната, да дадем десетки хиляди храбри български войници заложници и други такива. Дали не би се намерил един изход от трудното положение, в което се намирахме заедно със съюзниците си още преди пробива на Добро поле, ако нашето правителство влезеше в решителни преговори за сключване на сепаративен мир? Но това не стана. Може би не е било възможно, или пък нямахме държавници, които да го направят?

На какво се дължи пробивът на Добро поле и, което е още по-важно, защо не се ограничи той? Ще посоча само следния факт: в първите дни на месец септември 1918 г. майор Недев ми докладва получения бюлетин № 55 от разузнавателната секция при Щаба на Действащата армия, в който подробно се посочваше неприятелското разположение, а също и силите, както и вероятните му намерения. Там с голяма точност се казваше, че през септември ще бъдат атакувани Добро поле и други наши позиции, както и с какви сили, с каква крайна цел и т. н. Като прочетох това пълно и подробно изложение, казах на майор Недева: „Петдесет процента от успеха е вече осигурен за нас, защото, струва ми се, щом знаем намеренията и силите на противника, много лесно е овреме да се вземат мерки било с непосредствено засилване застрашените участъци, било с решителни нападателни действия откъм фланговете със свободните и неангажирани наши войски."

Започнаха септемврийските боеве. Противникът, точно според сведенията на разузнавателния бюлетин, атакува Добро

поле и след това Дойранската позиция. При Добро поле направи пробив, напредна безпрепятствено, разшири успеха си и никой не взе мерки да го спре и да ограничи успеха му. Защо?

А в същото време дойранските защитници нанесоха съкрушителен удар на англичани и гърци. Защо в тоя случай не се намесиха нашите запазени флангови армии? Ето отговора: след демобилизацията намерих полковник Ватев, началник на разузнавателната секция при Щаба на Действащата армия, който бе съставил точния бюлетин, и го запитах: „Как стана така, че когато се имаха толкова точни сведения за намеренията и силите на противника, от Щаба на Действащата армия не се взеха никакви мерки за противодействие?"

Полковник Ватев ми отговори: „Защото вие сте чели бюлетина и сте си направили съображения за действия, обаче в Щаба на Действащата армия никой не е прочел бюлетина и дори началникът на щаба ми рече: „Оставете вашия бюлетин, аз имам по-точни сведения."

Нека всеки си прави заключението.

Явно е, че в най-критическия период на войната ние нямахме Главно командване. . .

Нещастна българска съдба!

СЛЕД ДЕМОБИЛИЗАЦИЯТА

Под мое началство 9-а пехотна плевенска дивизия се завърна в Плевен, тържествено посрещната от населението. Всички се гордееха със своята дивизия.

След демобилизацията през октомври 1918 г. останах за началник на 9-а плевенска дивизионна област. През 1919 г. бях назначен за началник на 2-ра военноинспекционна област в Пловдив, която длъжност заемах само около два месеца. През август 1919 г. бях назначен за инспектор на артилерията в Министерството на войната.

Времената не бях нормални. Предстоеше да се съкрати артилерията според щатовете на Ньойския договор за мир.[24] На мене се падна неблагодарната задача да уволня множество добре подготвени и закалени във войните артилерийски офицери, мои бойни другари. Всички артилерийски бригадни командири, началниците на артилерията в инспекционните области, както и множество други отлични артилеристи трябваше да бъдат уволнени. Победителите искаха да обезглавят нашата доблестна артилерия и наложиха големи съкращения.

През време на моето инспекторство положих големи грижи да се запази от разхищение (от дружбашите) многобройното и ценно артилерийско имущество в Софийския артилерийски арсенал (седла, конска сбруя, хамути и др.) и в огнестрелните складове. Стараех се да стане колкото може по-безболезнено разформирането и намаляването на артилерийските части, наложено от нещастния изход на войната.

Най-после дойде и моят ред: на 24 февруари 1920 г. бях произведен в чин генерал-лейтенант, награден с орден „За военна заслуга" I степен и уволнен от служба.

Така се завърши моята 33-годишна офицерска служба.

По тоя случай като назидание за артилерийските офицери аз оставих следния завет.

За да се постигне сигурна победа, необходимо е началниците да опознаят и обикнат своите войници и подчинени, да се грижат за тях, да спечелят доверието им и да се намират при тях във всички минути на опасност, да бъдат предвидливи.

Главната задача на артилерията е да помага ефикасно при всички случаи на своята пехота. За тая цел е потребна постоянна и близка сигурна връзка с пехотата и взаимно доверие, готовност да се понасят всички жертви, за да се осигурят нейните успехи. Като се знае това, доблестните артилеристи ще намерят най-добрия начин за действие.

На българския народ ще предстоят още големи усилия, за да постигне своите идеали. Всеки военнослужещ и всеки българин трябва да се възпитават в любов към Отечеството, преданост към царя, готовност за борба и жертви, постоянство и вяра в щастливото бъдеще на България. Това е залогът за крайния успех.

СЛЕД УВОЛНЕНИЕТО МИ В ЗАПАСА

След уволнението ми в запаса бях избран за пръв председател на нововъзобновения Съюз на запасните офицери в България. На тоя почетен пост стоях почти 10 години. Съюзът на запасните офицери изигра голяма и благотворна роля.

Поради нещастния изход на войната бяха настъпили упадък на духа, отчаяние и апатия. Дружбашите вилнееха и тероризираха гражданството, а и побеснелите комунисти готвеха своите пъклени планове. В тия трудни за България времена Съюзът на запасните офицери с родолюбива дейност, позиви, сказки и други такива будеше надеждите и духа на населението, внушаваше вяра в бъдещето, съветваше, окуражаваше. Със своята

войнишка сплотеност съюзът бе истинска опора за гражданството.

А за да се види какво ставаше тогава, нека да съобщя следния случай от дружбашкото управление — за гласуването с черни бюлетини. През 1922 г. изборите за народни представители се произведоха с бели и черни бюлетини, т. е. който избирател гласува за правителството (Стамболийски), ще пусне в урната бяла бюлетина, а който иска да гласува за опозицията — ще пусне черна бюлетина. Това бе наредено така, за да се сплашат избирателите, защото лесно се познаваше кой гласува с черна бюлетина, т. е. за опозицията.

Аз, вече свободен гражданин, гласувах в училище „Априлов", гдето подадох черна бюлетина. На излизане от училището се запътих към изхода на улица „Шипка". Тук бяха се натрупали множество граждани, едни вече гласували, а други — ще гласуват. Като доближих до изхода, зачу се голям тропот от конници, идещи откъм храма „Св. Александър Невски", които препускаха по улица „Шипка", и като достигнаха до дворската врата на училище „Априлов", спряха се там. Водач им бе столичният кмет Крум Попов. Тези конници, въоръжени със сопи и дълги бичове, били общински служители (пожарникари и др.). От препускането по калната улица лицата им бяха покрити с кал, а очите им — от дългото пиянство — кръвясали. Тая конна шайка много ми напомняше свирепите северноамерикански индианци, които нападат своите врагове.

Като обърна шайката си с лице към събраните граждани, Крум Попов със зла усмивка запита с висок глас: „Е, как отиват изборите? Има ли измежду вас някоя черна душа да е гласувал с черна бюлетина?"

Присъстващите граждани, смутени, мълчаха. Тогава излязох напред, вдигнах високо ръка и извиках: „Аз гласувах с черна бюлетина!" Раздаде се страшен рев „Дръжте го!" и веднага няколко конници с вдигнати бичове и сопи ме заобиколиха. Но аз запазих пълно хладнокръвие, не се помръднах от мястото си, а само упорито ги гледах в очите. Нови викове: „Дръжте го тоя предател!" Конските мушуни почти се допираха до лицето ми, сопите вдигнати над главата ми, готови всеки миг да се стоварят върху нея. Но тая глава не помръдва, не дава никакъв знак, че се страхува. Само така може да се обясни защо още никой не ме удря. По едно време някой от шайкаджиите извика: „Той е полковник!" Нови зверски викове: „Той сигурно е крал от войнишкия хляб!" Но аз ги гледам право в очите и само казах: „Нищо не съм крал."

Доближава се до мене един млад човек, гражданин, и ми пошепва: „Бягайте.“ Но аз не побягнах, а стоя. Това мъчително положение продължи доста, виковете и псувните не преставаха, но никой не посяга пръв да ме удари. Само един дружбаш, който е бил зад мене между гражданите, ме ритна силно зад десния крак и веднага се мушна и избяга назад.

Гледайки ги непрестанно в очите, започнах бавно да се измествам по бордюра на тротоара (самият тротоар бе натрупан с каменни паважни блокчета), минах полека покрай главите на редицата коне, под издигнатите бичове, и излязох вън от шайката. Там видях един стражар и му казвам: „Какво е това безобразие?“ Той мълчи и плахо гледа в земята.

Като дочуха, че говоря на стражаря, отново се раздадоха викове: „Дръжте го, той си позволява да говори!“ Конете се размърдаха в безпорядък, обаче шайката не се спусна да ме преследва.

Като наближих до къщата на генерал Ботев (Кирил Ботев — *бел. ред.*), събрани там граждани ме запитаха: „Какво става там при училището?“ — „Правим свободни избори“ — отговорих аз.

През тези грозни дни на безправие Съюзът на запасните офицери неуморно вършеше своята патриотична работа без колебание и без страх.

При злодейския комунистически атентат в катедралния храм „Св. Неделя“ през 1925 г. аз бях зле ранен в главата, а очите ми — повредени. Даде Господ, та оздравях, и лоши последствия нема.

СТОЛИЧЕН КМЕТ

През май 1926 г. бях избран за кмет на гр. София като привърженик на Демократическия сговор. Тая отговорна длъжност заемах близо 6 години.

Поради войните столицата бе съвършено занемарена в благоустройствено отношение. Във финансово отношение — пълен хаос. Няма точни списъци за сградите, та приходите на общината не се събират редовно. Вода недостатъчна. Електрическа енергия — за осветление и за трамваите — също. Улиците непавирани и без бордюри. Трамваите — в окаяно положение. Релси — къси (6 м) и изпочупени. Мотриси недостатъчни на брой и често спират. Ремаркета — негодни. Движението на трамваите — нередовно и бавно, та гражданите предпочитаха да ходят пешком. Кланицата — гнездо на мръсотии.

През време на моето кметуване се извършиха следните по-важни работи.

Финансовата служба се приведе в ред. Приходите на общината се установиха и започнаха редовно да постъпват. Всеки гражданин бе снабден с общинска данъчна книжка и знаеше какво плаща.

Служещите в общината се стабилизираха без специален закон. Престана постоянната и срамна гавра с чиновници и други поради партизански уволнявания и назначавания.

Построи се големият водопровод Рила—София, най-главното условие за хигиена и чистота. Голямото количество чиста вода увеличи значително приходите на общинската каса. Строежът на водопровода продължи няколко години. За него дадохме стотици милиони левове. Приходите от голямото количество вода започнаха да се получават, когато вече напуснах общината.

Изобилната вода даде възможност да се увеличи електрическата енергия, което също увеличи приходите на общината. И тия големи приходи започнаха да постъпват наскоро след като напуснах общината.

Построи се модерна кланица, хигиенична, с хладилници и други, за около 100 милиона лева. Сега кланицата донася годишно десетки милиони левове чист приход, докато по-рано ние отделяхме ежегодно по 12 милиона лева за нея.

Построиха се няколко училища и голяма квартална баня. Уреди се народна баня под главната минерална баня. В минералната баня се въведоха чистота и ред и всекидневните кражби и нощни оргии престанаха.

Трамваите, съвършено запуснати, даваха дефицити. Ние ги откупихме от Белгийското дружество на износна цена и в скоро време те се много подобриха: всички релси се замениха с нови по-дълги; линиите се удвоиха и продължиха; доставиха се нови мотриси с електрическо отопление и ремаркета; построиха се много модерни стъклени чакални; движението на трамваите стана напълно редовно и по-бързо. Те започнаха да дават значителни приходи на общината.

Трамвайната работилница се разшири и снабди с нови машини и тя вече можеше да прави основен ремонт на захвърлените дотогава повредени трамвайни коли. Направиха се първите опити да се строят там съвършено нови ремаркета. Работилницата се снабди с модерна електрическа пещ за стоманени изделия, нужни за трамваите, и много други.

Построиха се електрически централи (Симеоново и Мала църква), както и две токоизправителни станции.

Също така се разшири и снабди с нови машини общинската работилница, леярницата и др.

Службата по чистотата се доста подобри. За първи път се доставиха автомобилни сметосъбирачки, поливачки и метачки. Построи се голяма казарма за служещите по чистотата, които се снабдиха и с прилично облекло.

Уредиха се за първи път няколко народни кухни, гдето бедните можеха да получат здрава и изобилна храна срещу нищожно плащане. Уредиха се нови сиропиталища. Увеличиха се помощите, давани на бедни софийски граждани — в пари и в натура.

Пожарната команда се снабди с модерни машини и с дисциплиниран личен състав. Уредиха се около 15 градинки — големи и малки. Започна се залесяването на западната окрайнина на София, за която цел се създадоха обширни разсадници със стотици хиляди дръвчета. Градските гробища се приведоха в приличен вид, прокараха се нови алеи с декоративни дръвчета, вода, помещения, морга, кражбите се прекратиха и т. н.

Уличното осветление се засили из целия град. Поставиха се много хиляди метра бордюри по улиците. И понеже гражданите с готовност си поставяха тротоари, то улиците, макар и непавирани, добиха по-приличен вид и станаха по-удобни за движение. Павирането на улиците не бе задоволително по липса на средства, обаче все пак много улици се павираха. Много улици се канализираха. Построиха се няколко моста. Основаха се общинска библиотека и музей. Започна се издаването на „Общински вестник“. Построи се млечна станция — малка, за опит. Сградата на кметството се разшири значително. Започна се издаването на ежегодни сборници за извършените през годината работи, както и за предстоящите такива. В съгласие с Дирекцията на железниците се започна строежът на подлеза на Орханийското шосе, като общината откупи и събори всичките къщи пред новата Подуянска гара. Поради вързлуващата жилищна криза и наклонното към размирици бездомно население аз се съгласих с Общинския съвет да се продължи започнатото преди мене раздаване на общински места на бездомници, за да си построят жилища.

Нека кажа, че многобройните партии, представени в Общинския съвет, бяха източник на чести недоразумения, безпредметни спорове, бавене в работите и други такива. Законът за столичната община не даваше право на кмета да избира своите

помощници, затова често пъти Общинският съвет избираше хора неподходящи, бездеятелни.

Като столичен кмет аз бях честит да посрещна на 31 октомври 1930 г. и поднеса от името на престолния град хляб и сол на Августейшите младоженци Негово величество цар Борис III и Нейно величество царица Йоанна.

Завърших кметската си кариера с една придобивка: диабет (на нервна почва)!

ГОСТ НА „БРИТАНСКИЯ ЛЕГИОН"

Бившият министър Андрей Ляпчев, който бе изпратен от българското правителство да сключи примирието в гр. Солун, уверяваше, че единствено на Дойранската победа се дължи, гдето съглашенците решили да ни избавят от унижение и да не допуснат сърби и гърци да влязат в България. В Солун той от много висши съглашенски офицери чул да казват, че ако бихме имали още няколко дивизии като Плевенската, друга щяла да бъде участта на България. . . Дойранската победа е голям капитал на българското войнство и на България.

Наистина настъпилата катастрофа след пробива на Добро поле затъмни блясъка на Дойранската победа. България безславно капитулира. Цели наши храбри дивизии трябваше да останат като заложници и да си предадат оръжието. Всичко това огорчи душата на българина и той не бе в състояние да се радва на Дойранската победа. Но въпреки тая печална българска съдба подвигът на дойранските защитници не е изгубил своето значение като забележителен пример на най-голяма издръжливост и упорство, безпримерна храброст и готовност за саможертва.

Поради тоя подвиг на българското войнство нашите бивши противници като истински рицари се отнасят с уважение към нас. Това ясно видях през 1936 г., когато бях гост на „Британския легион".

Как и защо отидох там?

Към края на април 1936 г. бях поканен да отида в Централното управление на Съюза на запасните офицери. Там бяха събрани всички членове на Централното управление. Председателят генерал Сирманов ми каза: „Повикахме те да ти съобщим да се приготвиш и заминеш за Англия като гост на „Британския легион". Ти ще представляваш нашето запасно офицер-

ство. С тебе ще дойдат още председателите на съюзите на запасните подофицери и на пострадалите от войните."

Бях много изненадан от това предложение и отказах. Защо да отивам аз, а не председателят на съюза?

След като дълго ме увещаваха, а аз все отказвах, генерал Сирманов ми рече: „Иди веднага при военния министър, който знае, че тебе избираме. Ти имаш връзки с англичаните от... Дойран!"

Отидох при генерал Луков. Като му казах, че не искам да отивам в Англия, той ми отговори: „И дума да не става за отказване. Трябва да знаете, че вие сте избран по искане на самите англичани. За другите ви двама другари не правят въпрос, но за вас изрично искат лично да отидете... Трябва да отидете, защото най-добре ще представите там българското войнство."

Съгласих се.

Имахме среща с майор Андрюс и капитан Кейли от Английската легация и получихме някои необходими сведения за програмата на нашето пребиваване в Англия. Там щеше да има представители от около 12 държави.

На 7 май тръгнахме и на 10 май 1936 г. пристигнахме в английския пристанищен град Фолкстън. Как ни посрещнаха и какво видях в Англия, съм изложил в моите кратки пътни бележки, печатани във в. „Отечество" от 1936 г.

Тук ще посоча някои факти, които показват как англичаните, с които се бихме при Дойран, се отнесоха към мене като бивш боен началник на 9-а пехотна плевенска дивизия и представител на българското запасно войнство.

На 10 май тримата български пратеници пристигнахме на гара Виктория в Лондон. Тук, между посрещачите, бе и фелдмаршал лорд Мили, който командваше английските войски срещу Дойран. Когато нашият пълномощен министър г-н Симеон Радев му изказал своята благодарност, загдето, въпреки разстроеното си здраве, е направил чест да посрещне българската делегация, лордът отговорил: „Аз дойдох с удоволствие да ги посрещна и чувствам голямо уважение към българските воини, тъй като те, както и англичаните, бяха не само храбри, но и джентълмени."

Там бяха още генерал сър Ян Хамилтън, командващ английските войски при Галиполи, сър Едуард Бойл, председател на Балканския комитет, и други някои.

На 12 май след пладне се събрахме в хотел „Euston" (до самата гара със същото име) за запознаване между делегатите от всички държави. Оттук трябваше да тръгнем за Лондон.

Когато доближихме до влака, пред вагоните бе построена една почетна група от „Британския легион“ с декорации, при 29 знамена и отделни други 50 души легионери. Делегатите от всички държави минахме покрай легионерите, които отдаваха чест с навеждане на знамената.

Като минахме пред тия бойци от фронта, генерал Хамилтън, който ме придружаваше, извика високо: „Гледайте, това е генерал Вазов, който беше наш противник на Солунския фронт, а сега е наш много добър приятел!“

На 1 юни, през време на конгреса на „Британския легион“ в гр. Бъкстън, председателят на конгреса (и на легиона) майор Годли, когато дойде моят ред да поздравя конгреса, каза: „Ще дам думата на българския генерал Вазов. Той е от малкото чужди генерали, чието име фигурира в официалната ни история!“

И при много други случаи бях предмет на голямо внимание и почит. Защо? За моята скромна личност ли? Не!

В мое лице англичаните отдаваха заслужена почит към 9-а пехотна плевенска дивизия!

1937 г.

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ И БИОГРАФИЧНИ СПРАВКИ

[1] Сформирана е съгласно Закона за въоръжените сили на Българското княжество от 1903—1904 г. При мобилизацията през септември 1915 г. тя включва 22 пехотни дружини, 15 батареи, 1 1/2 ескадрона — общо 42 000 души, от които около 25 000 бойци. България започва войната с десет кадрови пехотни дивизии (от № 1 до № 10) и 11-а македонска дивизия, както и една конна дивизия. В кампанията срещу Сърбия 9-а дивизия е в състава на 1-ва армия под командването на генерал Климент Бояджиев. Действа срещу втори позив на Шумадийската дивизия по направление на Ниш. През 1916 г. заема участъка между р. Вардар и Дойранското езеро и е в състава на 1-ва българска армия.

[2] Генерал от пехотата Димитър Иванов Гешов (14 септември 1860 г.—7 януари 1922 г.). През 1880 г. завършва пълния курс на Одеското военно училище. Типичен пример на кадърен строеви офицер, който през цялата си военна кариера задълбочено се занимава с проблемите на военната наука и военното изкуство. В Сръбско-българската война командва рота и 3-а дружина от Бдинския полк. През Балканската война е командир на 1-ва бригада от 2-ра пехотна тракийска дивизия, а от 24 декември 1912 г. е началник на 2-ра дивизия, като за особено бойно отличие при Криволак е произведен генерал-майор (юни 1913 г.). През Първата световна война е началник на 2-ра тракийска дивизия, а от 11 септември 1916 г. е командващ 1-ва армия. През 1918 г. е назначен за началник на Моравската военноинспекционна област. След Солунското примирие при демобилизацията на армията заема длъжността инспектор на Граничните войски. След Ньойския договор отива в запаса като генерал от пехотата. Пословичен е със своята честност. Поради дългове след края на Първата световна война къщата му в София е продадена. След операция получава перитонит и умира.

[3] На това място в спомените липсва името на командира на бригадата. Вероятно Владимир Вазов не е искал да злепоставя пред читателите този висш военен. Това е командирът на 1-ва бригада полковник Атанасов, който под командването на генерал Вазов преодолява инертността си.

[4] С това схващане за отбраната генерал Вазов напълно отговаря на духа на позиционната война, така се разглеждат нещата и по-късно във военната теория и практика. Затова вече през 20-те години започва да се говори не за **линия**, а за **район (зона)** на отбраната, чиято дълбочина е значителна и е различна в зависимост от редица конкретни фактори.

[5] Днес с. Смоквица, Гевгелийско, Република Македония.

[6] Генерал от пехотата Сава Панайотов Савов (6 декември 1864 г.—10 април 1940 г.). През 1885 г. завършва Военното училище в София. През Сръбско-българската война командва рота в 7-и преславски полк. В балканските войни командва 22-ри тракийски полк, отличил се в боевете при Булаир, Овче поле, Калиманци. По време на Първата световна война е командващ последователно 3-а и 4-а отделна армия, през 1918 г. е военен министър, а през 1919 г. е инспектор на войската. Ярък противник е на управлението на БЗНС. Избиран е за народен представител през 20-те и 30-те години.

[7] На 13 октомври 1916 г. от 1-ва и 11-а отделна армия е сформирана група армии под командването на генерал Фон Белов. Това е по взаимно съгласие между българската и германската Главна квартира. Щабът на 1-ва армия е в Дедели. От май 1917 г. командващ групата е генерал Шолц.

[8] Английските батареи, които обстрелват Дойранската позиция, включват 86 тежки и 74 полеви оръдия. За 4 дни (от 22 до 26 април 1917 г.) те изстрелват над 100 000 снаряда — предимно срещу левия бригаден участък на 9-а дивизия. Следователно в споменте си генерал Вазов приблизително точно посочва броя на противниковите оръдия. Броят на нашите оръдия също не е малък — 95 български и 52 германски, — но ефектът от стрелбата им не е много голям поради пестенето на снарядите.

[9] Ерих Лудендорф (9 април 1865 г.—20 декември 1937 г.). През 1908—1912 г. е началник на Оперативния отдел на германския щаб. През Първата световна война е началник на щаба на 8-а армия, на щаба на Източния фронт, а от август 1916 г. до октомври 1918 г. е генерал-квартирмайстер на Върховното командване. Привърженик е на „тоталната война" (той въвежда и термина). Основните си военни възгледи излага в книгата си „Тоталната война", издадена през 1935 г. Възгледите му в значителна степен залягат в основата на германската военна доктрина през 30-те и 40-те години.

[10] На полесражението англичаните (настъпващите войски са в състав от три дивизии) оставят над 1000 убити и множество оръжия и материали. Плевенци хващат и много пленници. Втора пехотна бригада дава 835 убити и ранени. По време на боевете на 8 и 9 май 1917 г. 33-и и 34-и пехотен полк (2-ра пехотна бригада) дават 489 убити и ранени войници и 20 офицери. А английските загуби са страхотни — само 34-и троянски полк погребва повече от 2250 неприятелски войници и 40 офицери, а много трупове остават пред телените мрежи и в предпозиционното пространство непогребани.

[11] Съглашенското командване е особено упорито при опитите си да пробие отбраната на 9-а дивизия, защото това е най-прекият път към долината на Вардар, а проникването по нея сериозно би затруднило целия фронт на българската отбрана. Освен това там минава единствената железопътна линия, а тя има важно стратегическо значение.

[12] Генерал-лейтенант Иван Цонев Луков (22 август 1871 г.—17 април 1926 г.). През 1891 г. завършва Военното училище в София, а през 1901 г. — Николаевската генералщабна военна академия в Санкт Петербург. Той е с висока професионална подготовка, поради което често е изпращан да присъства на чуждестранни маневри (например през 1905 г. е във Франция). От 1906 до 1908 г. е военен аташе в Париж и Петербург. През Балканската война е началник на щаба на 1-ва пехотна софийска дивизия, а след края на войната е назначен за началник на Военното училище. През 1913 г. е обвинен в заговорничене и е преместен за командир на 38-и пехотен полк в Кърджали. През 1915 г. става началник на щаба на Трета военноинспекционна област в Русе. След мобилизацията през 1915 г. е назначен за началник на Оперативния отдел в Щаба на Действащата армия в Кюстендил, а след смъртта на генерал Жостов — за началник на Щаба на Действащата армия. На тази си длъжност има сериозни конфликти със съюзниците поради тяхното отношение към България като второстепенен съюзник, поради което през 1917 г. е изпратен за командващ 2-ра армия. През 1918 г. е в състава на българската делегация за подписване на примирието в Солун. През 1918—1919 г. е началник на Щаба на армията (Генералния щаб) и член на българската делегация в Ньой. След демобилизацията по мирния договор излиза в запаса.

[13] Намира се в Кюстендил. Съгласно схващанията по време на война Военното министерство е с много ограничени права и функции, а главното командване се съсредоточава в Щаба на Действащата армия. Той именно осъществява ръковод-

ството на военните действия и има важни задачи за контактите със съюзните генерални щабове. Работи като помощен орган на главнокомандващия.

[14] Генерал от пехотата Никола Тодоров Жеков (25 декември 1864 г. —1 ноември 1948 г.). През 1887 г. завършва Военното училище в София, през 1897 г. — военна академия в Торино, Италия. През Балканската война е началник на щаба на 2-ра армия при Одрин. От 5 август до 1 октомври 1915 г. е военен министър, а след това е главнокомандващ българската армия. През септември 1918 г. е на лечение в Германия. До 1921 г. е в емиграция, но доброволно се връща, съден е и три години излежава присъда като виновник за националната катастрофа по процесите срещу правителството на Радославов. По време на Втората световна война е ръководител на Българските национални легиони, през септември 1944 г. емигрира в Германия, където остава до края на живота си. Публикувал е редица монографии.

[15] Генерал от пехотата Стефан Тошев Тошев (18 декември 1859 г.—26 октомври 1924 г.). Преживял ужаса на турските погроми по време на Руско-турската война, успява да избяга в Търново и постъпва на руска служба като преводач. Завършва първия випуск на Военното училище в София през 1879 г. През Сръбско-българската война е командир на дружина и на сборен отряд. През балканските войни е началник на 1-ва софийска дивизия. От 1915 г. е командващ 3-а армия, през 1916 г. ръководи блестящите действия на армията срещу Румъния. Прави всичко възможно да съхрани авторитета на българското командване и армия при взаимоотношенията с командващия обединените войски фелдмаршал Фон Макензен, поради което влиза неведнъж в конфликти с него. Това става причина за отзоваването му от поста командващ 3-а армия и за назначаването му за губернатор на Македония. През 1918 г. е назначен за командващ 4-а армия. От юни 1919 г. е в запаса.

[16] Генерал-лейтенант Калин Георгиев Найденов (25 август 1863 г.—16 април 1925 г.). През 1885 г. завършва Военното училище в София, а през 1891 г. — военна академия в Торино, Италия. Практикува в артилерийските заводи в Германия и Франция, като по негова конструкция се изработват 15-см гаубици. В Сръбско-българската война командва полубатарея от 1-ви артилерийски полк. През Балканската война е помощник-началник на артилерията при Щаба на Действащата армия. От 1913 до 1915 г. е инспектор на артилерията. През Първата световна война е министър на войната. Автор е на десетки статии във „Военен журнал", „Военни известия" и „Отечество", на учебници и монографии. Загива при атентата в църквата „Св. Неделя".

[17] Генерал-лейтенант Александър Николов Протогеров (28 февруари 1867 г. — 7 юли 1928 г.). Завършва Военното училище в София през 1887 г. Участва в сформирането на Македоно-одринското опълчение през 1912 г., на 11-а македонска дивизия през 1915 г. и на Планинската дивизия през 1916 г. През 1915 г. командва бригада и участва в сраженията при Криволак, Градец и Богданци (между Гевгели и Дойран). Назначен е за директор на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (СГОП), която е пръв опит за държавно планиране в условията на война. Ръководител е на ВМРО и ВМОРО. След убийството на Тодор Александров застава начело на националноревюционната организация. Убит е от крилото на Иван Михайлов през 1928 г. в София.

[18] Генерал Вазов има предвид проблема за Северна и Южна Добруджа във взаимоотошенията между съюзниците от Централните сили. Докато за Южна Добруджа няма спорове и тя почти безусловно се признава за неотменна част от българската държавна територия, за Северна Добруджа нещата стоят по-сложно. Тя е обект на спорове, съюзниците на България не признават безусловно българския й характер и поставят искането за кондоминиум, т. е. за съвместно владение и управление. Едва в края на септември 1918 г. е подписано споразумение, с което съюзниците дават правото на България да включи Северна Добруджа в държавна-

та си територия. Но с края на войната победителите от Антантата и техните балкански съюзници налагат съвсем друго решение — и Северна, и Южна Добруджа са анексирани от Румъния.

[19] Генерал-лейтенант Никола Николов Хаджипетков (1891—1945 г.). Завършва Военното училище и Военната академия в София. През Балканската война е ротен командир, а през Първата световна война — ротен командир и началник на картечно училище при 1-ва армия. След войната е командир на 6-и пехотен търновски полк, на Пехотната школа, на 8-а тунджанска дивизия и началник на Военното училище. От 1938 до 1941 г. е началник на Щаба на войската. Проявява резерви към германската победа във Втората световна война. Уволнен е по собствено желание. Съден е от Народния съд и е екзекутиран през 1945 г.

[20] Генерал от пехотата Стефан Михайлов Нерезов (14 октомври 1867 г.—16 април 1925 г.). Завършва Военното училище в София през 1888 г. и военна академия в Торино, Италия, през 1896 г. През Балканската война е началник на Оперативния отдел в Щаба на Действащата армия. В началото на Първата световна война е началник на 9-а плевенска дивизия, след това — началник на Моравската военноинспекционна област, а от юли 1918 г. е командващ 1-ва армия. През 1920—1921 г. е началник на Щаба на армията (на Генералния щаб). От 1921 г. е в запаса. Загива при атентата в църквата „Св. Неделя".

[21] Генерал-лейтенант Климент Настев Бояджиев (15 юли 1861 г.—15 юли 1933 г.). През 1883 г. завършва Военното училище в София, а през 1893 г. Генералщабната академия в Торино, Италия. В Сръбско-българската война е адютант на Западния отряд. През Балканската война е началник на 4-а пехотна преславска дивизия и началник на авангардната позиция при Чаталджа. От началото на Първата световна война до 15 септември 1916 г. командва 1-ва армия. През 1913—1914 г. е министър на войната, след това — командващ Трета военноинспекционна област, а през първата половина на 1915 г. е началник на Щаба на войската. След излизането в запаса е в немилост, а през 1919 г. се изселва в Германия, за да не бъде съден. Завръща се в България през 1923 г. Умира от простуда. Има големи приноси за развитието на българското военно изкуство и на българската картография. Активно съдейства на националноосвободителното движение.

[22] Английският командващ войските при Дойран генерал Мили разполага и използва в настъплението 3 английски и 2 гръцки дивизии, 1 гръцка тежка артилерийска бригада, 1 френски пехотен полк, 1 гръцки конен полк. А 9-а плевенска дивизия има състав: 1-ва бригада — 39-и солунски и 4-и плевенски полк; 2-ра бригада — 33-и свищовски, 17-и доростолски и 34-и троянски полк; 3-а бригада — 57-и и 58-и полк. Така към 1 септември 1918 г. 9-а дивизия разполага с офицери и офицерски кандидати — 698, войници — 34 251, артилерийски коне — 2980, товарни коне — 573.

[23] През първия ден загубите са минимални — само 9 убити и 25 ранени от наша страна, и то при изстреляни от неприятеля над 70 000, а от наша страна само 3550 снаряда. През следващите два дни обаче загубите нарастват и сумарно могат да бъдат представени така: убити, ранени и изчезнали — 83 офицери и 2873 войници, т. е. около 19,5 % от състава на дивизията. Според А. Христов противникът дава над 10 000 убити само в нашите позиции. Живите наричат боевете при Дойран „Българския Вердюн".

[24] На 29 септември 1918 г. в Солун е подписана Военна конвенция за спиране на военните действия между съюзените сили и България (от Франше д'Епре, командващ съюзните армии на Балканския полуостров, а от българска страна — от Андрей Ляпчев и генерал Иван Луков). А мирният договор между съюзените и сдружени сили и България е подписан в Ньой на 27 ноември 1919 г. Неговите териториални, финансово-икономически и военни клаузи регламентират втората национална катастрофа за България и за българската нация. Според договора маке-

донският въпрос се усложнява. от България са отнети Северна и Южна Добруджа, Западните покрайнини, Западна Тракия. България е задължена да изплаща репарации (2 250 000 000 златни франка) и контрибуции — добитък, въглища, руди, железопътен състав. Българската армия е почти ликвидирана, с което се създават условия тя да не може да изпълнява основното си предназначение — да брани държавния суверенитет. Усложнява се бежанският проблем, а положението на останалите извън пределите на свободното отечество българи става особено тежко.